

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

ISSN 1303-9369

e-ISSN 2687-6299

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Cilt: 23 • Sayı: 43 • 2026• Yılda bir defa yayınlanır

Sahibi Bilim ve Sanat Vakfı **Yazı İşleri Müdürü** Salih Pulcu **Baş Editör** Yunus Uğur

ISSN 2687-6299 e-ISSN 1303-9369

Yayın Kurulu

Şevket Kamil Akar, Yusuf Ziya Altuntaş, Nurullah Ardıç, Alim Arlı, Serhat Aslaner, Zahit Atçıl, Hediyeullah Aydeniz, Ayşe Başaran, Yücel Bulut, Ebubekir Ceylan, Coşkun Çakır, Nicole Kañçal- Ferrari, Fatma Samime İnceoğlu, Özgür Kavak, Abdülhamit Kırmızı, Özgür Oral, Uğur Topal, Yunus Uğur, Ali Adem Yörük

Danışma Kurulu

Gabor Agoston, Engin Deniz Akarlı, Cemil Aydın, Evangelia Balta, Ali Birinci, Gökhan Çetinsaya, İhsan Fazlıoğlu, Tevfik Güran, Nelly Hanna, Mehmet İpşirli, Cemal Kafadar, Mustafa Kara, Orlin Sabev, Zan Tao, Hüseyin Yılmaz

Editör Yardımcısı: Uğur Topal

Türkçe - İngilizce Redaksiyon Yusuf Ziya Altuntaş, Ayşe Başaran

Adres Vefa Cad. No. 48 34134 Fatih İstanbul **Tel** 0212. 528 22 22 **pbx Faks** 0212. 513 32 20

e-mail talid@bisav.org.tr **internet** www.talid.org

Grafik Tasarım: Salih Pulcu **Tasarım Uygulama:** Sibel Yalçın

Sertifika No: 45097 Tel: 0212 483 47 91

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir. MLA International Bibliography, Index Islamicus, EBSCO Publishing, Turkologischer Anzeiger ve ASOS Index gibi indekslerde taranmaktadır.

Dergiye gönderilen yazılar hakemler tarafından değerlendirilir. Dergide yer alan yazılardan yazarları sorumludur. Dergiye gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez. Detaylı yayın bilgilendirmesi ve yazım kuralları için lütfen internet sitemize müracaat ediniz.

© Yayımlanan çalışmaların bütün hakları *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'ne aittir. Kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

*Bosnalı Bir Âlimin Gözünden Tanzimat, Islahat ve Meclis-i Meb'ûsan:
Bosnevî Hilmi ve Risâle fi's-siyâse'si Üzerine* 1-15

Nedim Aydın

*Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Bir Islahat Metni ve "Tercüme-Şerh" Örneği:
Hasan Kâfî Akhisârî'nin Usûlü'l-hikem'i* 17-40

Müddessir Demir

Muhammed b. Pir Ali el-Birgivi (ö. 981/1573) Hakkında Literatür Çalışması 41-90

Ömer Faruk Talan, Halis Demir

RESEARCH ARTICLES

*Tanzimat, Islahat, and the Ottoman Parliament through the Eyes of a Bosnian Scholar:
On Bosnevi Hilmi's Risāla fī al-Siyāsa* 1-15

Nedim Aydın

*A Reform Treatise and an Example of "Translation-Commentary" in Ottoman Political
Thought: Hasan Kāfī Akhisārī's Usūlu'l-ḥikam* 17-40

Müddessir Demir

A Literature Review on Muhammad b. Pir Ali al-Birgivi (d. 981/1573) 41-90

Ömer Faruk Talan, Halis Demir

Bosnalı Bir Âlimin Gözünden Tanzimat, Islahat ve Meclis-i Meb'ûsan: Bosnevî Hilmi ve *Risâle fi's-siyâse*'si Üzerine

Nedim Aydın*

Öz

Risâle fi's-siyâse İslâmî ilimlere dair ilk eğitimini İstanbul'da almış, ardından Medine'ye giderek tefsir ve hadis ilimlerini tahsil etmiş, otuzlu yaşlarında bir hoca olarak döndüğü İstanbul'da muhtelif ders ve sohbet halkaları tertip etmiş Bosnalı bir âlimin, Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet reformlarına yönelik şahitliğini ve tenkitlerini içeren bir metindir. Müellif Bosnevî Hilmi Baba Taşlıcavî *Risâle*'yi Meclis-i Meb'ûsan'a gayrimüslimlerin alınıp alınmaması hakkındaki tartışma etrafında kaleme almış; bu bağlamda gayrimüslimlerin yönetim ve yargıya taalluk eden hiçbir yerde bulundurulmamaları gerektiğini savunmuş ve görüşlerini şer'î delillere başvurarak temellendirmeye çalışmıştır. Bosnevî tenkitlerini mezkûr hadise ile sınırlı tutmayarak Osmanlı modernleşmesinin bütününe teşmil etmiş; bu kapsamda Tanzimat, "Müsavat" diye andığı Islahat ve Meşrutiyet politikalarına sert eleştiriler yöneltmiştir. Sûfî-meşreb bir âlim olduğu anlaşılan Bosnevî Hilmi Baba *Risâle*'yi, Kanûn-i Esâsî'nin ilanından kısa süre evvel, 3 Şaban 1293/24 Ağustos 1876'da tamamlamıştır. Bu makalede, Bosnevî Hilmi'nin biyografisi sunulmakta ve *Risâle fi's-siyâse* adlı eseri tahlil edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Islahat, Müsavat, Bosna, Meclis-i Meb'ûsan, Kanûn-i Esâsî, Bosnevî Hilmi Baba.

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nedim.aydin@marmara.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0151-747X.

Bu makalenin vücuda gelmesindeki teşvikleri ve kıymetli yönlendirmeleri için Prof. Dr. Özgür Kavak'a müteşekkirim.

Tanzimat, Islahat, and the Ottoman Parliament through the Eyes of a Bosnian Scholar: On Bosnevî Hilmi's Risāla fî al-Siyāsa

Abstract

Risāle fî's-siyāse is a text containing the testimonies and critiques regarding the Tanzimat, Islahat, and Constitutional reforms, authored by a Bosnian scholar who studied in Istanbul for many years and spent the latter part of his life in Medina. The author, Bosnevî Hilmi Baba Taşlıcevî, wrote the Risāla in the context of the debate in the Meclis-i Meb'ûsân (Ottoman Parliament) on whether to admit non-Muslims. In this context, he argued that non-Muslims should not be allowed in any position related to administration and judiciary, and he attempted to substantiate this judgment by referring to Islamic legal evidence. Bosnevî did not limit his criticism to the aforementioned incident, but extended it to the entirety of Ottoman modernization; in this context, he directed harsh criticism at the Tanzimat, the Islahat, which he referred to as "Müsavat" (Equality), and the Constitutional Monarchy policies. Bosnevî Hilmi Baba, who appears to have been a Sufi scholar, completed his Risāla shortly before the proclamation of the Constitution, on 3 Sha'ban 1293/August 24, 1876. This article presents Bosnevî Hilmi's biography and analyzes his Risāla.

Keywords: Tanzimat, Islahat, Musavat, Bosnia, Ottoman Parliament (Meclis-i Mebusan), Kanun-i Esasi (The Ottoman Constitution of 1876), Bosnevi Hilmi Baba.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun esaslı dönüşümler yaşadığı XIX. yüzyılın ilk yarısında bugün Karadağ sınırlarında kalan Taşlıca'da doğan, gençlik yıllarında İstanbul'a ilim tahsiline gelen, ardından Medine'ye giderek tahsilini ilerleten, sonrasında İstanbul'a dönerek tedris ve vaaz faaliyetlerinde bulunan Bosnalı bir âlimin kaleme aldığı *Risâle fi's-siyâse*¹ farklı hususiyetlerinin yanında, özellikle iki yönüyle temayüz eder. Öncelikle *Risâle*, Osmanlı'nın modernleşme tecrübesinin kritik aşamalarından birini teşkil eden I. Meşrutiyet döneminde girilen reformların ve bu reformlara yönelik dinî meşruiyet arayışlarının, dinî hamiyeti ve geleneğe bağlılığı yüksek düzeyde olan Müslüman zevât tarafından nasıl algılandığını, reddedildiğini ve bu reddiye esnasında hangi kaygıların ön planda tutulduğunu gösteren bir metindir. Bu yönüyle *Risâle*, modern bir siyasi problem olarak meşrutî monarşi sisteminin Osmanlı'daki sivil bir âlim ve onunla aynı hassasiyetleri paylaşanlar tarafından nasıl tartışıldığını görme imkânı sunar. Öte yandan *Risâle*, Tanzimat ve bilhassa Islahat döneminin *müşavet/eşitlik* politikasının, gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bölgelerde hangi sorunlara zemin hazırladığını ve buralardaki Müslüman halkın Hristiyanlar karşısında maruz kaldığı zorlukları ayrıntılı bir şekilde işler. Bu bakımdan *Risâle*'yi, kimliğin din üzerinden tayin edildiği kozmopolit bir imparatorlukta müşavet politikasının, imparatorluğun aslı unsurunu teşkil edenler için ne tür sorunlar doğurabileceğini gösteren bir şahitlik vesikası olarak görmek de mümkündür.

Bu makale Bosnevî Hilmi'nin (ö. 1886'dan sonra) kaleme aldığı *Risâle*'nin tahlili vasıtasıyla Tanzimat ve Islahat'a, takiben Kanûn-i Esâsî ile Meclis-i Meb'ûsân'a ve bu doğrultuda icra edilen reformlara yönelik muhalefet türlerinden birini, örnek bir metin üzerinden takdim etmeyi amaçlamaktadır. Bosnevî'nin tenkitleri temelde mezkûr reformların şer'î naslarla uyumsuzluğunu vurgulamanın yanında, Müslüman bir devlet olarak Osmanlı'nın bu reformlarla içine düştüğü "çelişkileri" öne çıkarır. Öte yandan Bosnevî, reformların özellikle Balkanlardaki Müslüman nüfus için açığa çıkardığı krizlere işaret eder. Makalede ilk olarak müellif Bosnevî'nin biyografisi sunulacak, ardından *Risâle*'nin içeriği tahlil edilecektir.

1 Kütüphane kataloğuna "Risâle fi's-siyâse" şeklinde kaydedilen *Risâle*'ye müellif tarafından verilen bir isim yoktur. Bu çalışmada katalog kaydı esas alınarak *Risâle fi's-siyâse* ismi kullanılmıştır. Dinç, içeriğinden hareketle *Risâle*'ye "Risâle fi'r-red alâ kâdî'l-asker" şeklinde atf yapar. Emine Nureşan Dinç, "Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin Tanzimât'a ve Meclis-i Meb'ûsân'da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi", *Balkanlar ve İslâm -Balkanlı Âlimler, Mütefekkirlere ve Eserleri-*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

1. Bosnevî Hilmi'nin Hayatı

Bir kısım eserlerine dercettiği otobiyografik bilgiler ve irtibatlı olduğu kişilerden hareketle yapılabilen birtakım çıkarımlar dışında, Bosnevî Hilmi'ye dair ayrıntılı malumata sahip değiliz. Genellikle kendisinden “Bosnevî Hilmi Baba” diye bahseden müellifin, yazma halindeki eserlerinde yer alan vakfiye mühründe “Bosnevî Hilmi b. Hüseyin Taşlıcevî” olarak geçen tam adına istinaden, bugün Karadağ sınırlarında kalan Taşlıca'da doğduğunu söyleyebiliriz.² Bosnevî muhtemelen doğduğu bölgede temel eğitimini aldıktan sonra medrese ilimlerini tahsil etme amacıyla İstanbul'a, Fatih Camii'ne gitti ve burada Ali Efendi el-Bigavî'den (?) icazet aldı.³

Bosnevî Hilmi'nin Ali Efendi'den icazet aldıktan sonraki seyrini, *Mecâlisü'l-Bosnevî* adındaki yazma halinde bulunan eserin sonuna eklediği sebeb-i telif kaydından takip edebiliyoruz:

Şeyhim ve Üstadım el-Hâc Ali Efendi el-Bigavî Konstantiniyye'de Sultan Mehmed Camii'nde bana icazet verdikten sonra kalbimde hadis ve tefsirleri Arap ulemasından dinlemek için şevk deryası dalgalandı durdu. Bir gün muhabbet murakabesinde iken defalarca Medine-i Münevvere bana göründü ve “Gel ey Bosnevî” sesini duydum. Bu nidayı duyup gördükten sonra tam bir sekr hali ile Medine-i Münevvere'ye yöneldim.⁴

2 “Pljevlja” olarak bilinen Taşlıca, 1465'te bölgenin fethedilmesi ile Hersek sancağının bir parçası olarak Osmanlı sınırlarına dâhil edildi. 1878'de Karadağ'ın resmen bağımsızlığını ilan etmesiyle Taşlıca ve bölgesi Hersek sancağından ayrıldı. Taşlıca I. Balkan Savaşı sırasında Karadağ ordusunun işgaline uğradı ve 1912 sonbaharında Karadağ topraklarına ilhak edildi. Taşlıca hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Machiel Kiel, “Taşlıca,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2019. Ekrem Gülşen, Bosnevî'ye karşı yazıldığı düşünülen bir reddiyede (1886), reddiye yazarı Mehmed Tevfik Azapagî'in (1838-1918) muarızından, “... şahsen tanıdığım adamlardandır, İstanbul'da öğrenci iken beraberdik” diye bahsetmesinden hareketle Bosnevî'nin 1835-40'lı yıllarda doğmuş olabileceği tahmininde bulunur. Ekrem Gülşen, “Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme,” *PESA International Journal of Studies* (PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi), 2018, c. IV, sy. 1, s. 31-32. Sözü edilen reddiyeye ve Hilmi Baba'nın hicret risalesine ileride değinilecektir. Burada Azapagî'in reddiye yazdığı kişinin Hilmi Baba olmasının bir tahmin düzeyinde kalması, Azapagî'in Hilmi Baba'nın adını doğrudan zikretmeyip muhatabından “Deli Hafız” şeklinde bahsetmesi sebebiyledir. Azapagî'in ifadelerinin aktarıldığı yer için bkz. Genç Osman Geçer, “Azapzâde (Azabagî) Mehmet Tevfik'in 'Hicret Hakkında Risale' Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme,” *Türkbilgi: Türkoloji Araştırmaları*, 2010, sy. 20, s. 223.

3 Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî Bosnevî, *Mecâlisü'l-Bosnevî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00517), 242b. Bosnevî kendisinden bahsettiği satırlarda yalnızca Fatih Camii'ne gittiğinden bahseder, Sahn-ı Semân veya başka bir medresenin adını zikretmez.

4 Bosnevî, *Mecâlisü'l-Bosnevî* (İbrahim Efendi, 00517), 242b.

Bosnevî “ağyâra aşikâr edilmesi uygun olmayan” birtakım manevî işaretlerle gittiği Medine’de bir müddet kaldı.⁵ Akabinde abdallardan birinin yönlendirmesi ile Şam’a gitti. Ancak Şam’da iken Dürzîler ile Hristiyanlar arasında baş gösteren savaş, burada uzun kalmasına mani oldu. Savaş çıkması ve aldığı bir başka manevî yönlendirme üzerine tekrar İstanbul’a gitti.⁶ Bosnevî’nin işaret ettiği ve 1860 Şam Olayları olarak bilinen hadise, onun *Risâle*’deki görüşlerinin şekillenmesine etkiye bulunmuş olmalıdır. Bosnevî’nin Balkanlarda yaşanan -ve ileride temas edilecek olan- hadiselerle birlikte bizzat şahitlik ettiği Şam Olayları, Tanzimat ve Islahat reformlarının farklı etnik ve dinî gruplar arasındaki gerilimi azaltması beklenirken artmasına sebep olduğunu düşünmesine yol açmış olmalıdır.⁷

Bosnevî Şam’da baş gösteren savaş ve aldığı bir başka manevî yönlendirme sebebiyle 1860’ların başlarında İstanbul’a gitti. İstanbul’a geldikten sonra talebe-i ulûmun isteği üzere 125 meclisten oluşan tefsir ve hadis dersleri tertip eden Bosnevî, bu dersleri yaklaşık 250’şer varaktan oluştan iki ciltlik bir kitap haline getirdi. *Mecâlisü’l-Bosnevî* adındaki bu kitabın telifini tamamlamasının ardından, yine talebeler için 40 meclisten oluşan Duhâ Suresi tefsiri meclisleri düzenledi ve bu meclisleri *Tefsîru Sûreti’d-Duhâ* adlı kitapta topladı (1290/1873).⁸ Bosnevî’nin bu yıllarda Fatih Camii ve bir müddet Eyüp Sultan Camii’nde hem ilim talebelerine tefsir ve hadis dersleri yaptığı hem de halka yönelik vaazlar verdiği anlaşılmaktadır.⁹

5 Bosnevî’nin, 1850’lerin ikinci yarısında İstanbul’daki eğitimini tamamlayıp Medine’ye gittikten sonra nerede eğitim aldığına dair sarıh bir kayıt yoktur. Gülşen, Bosnevî’nin 1302/1885’te tamamladığı hicret hakkındaki risalesinin ferağ kaydından hareketle onun Mahmûdiye Medresesinde eğitim aldığını söyler. Gülşen, “Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî’nin Hicret Risâlesi,” s. 32. Dinç de Gülşen’i takiben, *Mecâlisü’l-Bosnevî*’deki otobiyografik nota -burada yer almayan- Mahmûdiye Medresesinde eğitim görme bilgisini ekler. Emine Nurefşan Dinç, “Hilmi b. Hüseyin Bosnevî’nin Tanzimât’a ve Meclis-i Meb’ûsân’da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi,” s. 108. Fakat bu kayıt doğrudan Bosnevî’nin Mahmûdiye Medresesinde eğitim aldığına işaret etmediği gibi, 1860’lı yıllarda Mahmûdiye Medresesinde olduğunu da göstermez. Kanaatimizce Bosnevî Medine’ye iki defa gitti. İkinci gidişinde telif ettiği hicret risalesinin ferağ kaydında yer alan mekân bilgisinin, hatalı bir şekilde Bosnevî’nin Medine’ye ilk gidişinde Mahmûdiye Medresesinde eğitim gördüğü çıkarımına yol açtığı anlaşıyor. Mahmûdiye Medresesi hakkında bkz. İsmail E. Erünsal, “24 Nisan 1326 (7 Mayıs 1910) Tarihli Rapora Göre XX. Asrın Başlarında Medine Kütüphaneleri,” *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2021, c. 24, sy. 47, s. 181.

6 Bosnevî, *Mecâlisü’l-Bosnevî* (İbrahim Efendi, 00517), 242b.

7 1860 Şam Olayları için bkz. Adil Baktıaya, “19. Yüzyıl Suriyesinde Hristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2008, c. 53, sy. 2, s. 23-44.

8 Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevi Bosnevî, *Tefsîru Sûreti’d-Duhâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00137), 1b-2a.

9 “Bu hakîr Eyüp Ensar’da iskân ederken ve Câmi-i Şerîf’de mümin kardeşlerime vaaz ve nasihat ederken...” Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevi Bosnevî, *Risâle fi’l-hicre ve’l-muhâcirin* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00421), 23ab. Gülşen mezkûr ifadedden hareketle “Bosnevî’nin ömrünün son senelerini İstanbul’un Eyüp semtinde vaaz ve nasihatle ♡

Bosnevî Hilmi'nin bu tarihlerden itibaren nerede ikamet ettiğine dair bir belirsizlik vardır. Bazı çalışmalar Bosnevî'nin İstanbul'da eğitimini tamamladıktan sonra bir süre kaldığı Medine'den önce memleketine gittiği, ardından İstanbul'a döndüğü ve ömrünün sonuna kadar İstanbul'da kalıp burada vefat ettiği tahmininde bulunur.¹⁰ Ancak Bosnevî'nin eserlerinde yer alan kayıtlar bir bütün olarak incelendiğinde bu tahminin hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Bosnevî Medine'deki eğitiminin ardından Şam'a gidip burada bir müddet kaldıktan sonra İstanbul'a döndü, İstanbul'da ders ve sohbet halkaları tertip etti, bir süre sonra tekrar Medine'ye gitti ve muhtemelen bir daha İstanbul'a dönmedi.

Bosnevî'nin Medine'ye ikinci gidişinin tarihi belli değildir. *Tefsîru Sûreti'd-Duhâ*'daki notlar onun 1290/1873'te İstanbul'da, ferağ kaydında tarih ve mekân bilgisi bulunan bir sonraki eseri *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn* ise 1302/1885'te Medine'de olduğunu göstermektedir. Başka bazı karineler ise Bosnevî'nin ahir ömründe gittiği Medine'den bir daha İstanbul'a dönmediğini düşündürmektedir. Bu karinelerin başında onun *Risâle fi'l-hicre*'deki üslup ve tutumu gelmektedir.

Risâle fi'l-hicre, 1878'de Bosna idaresinin Avusturya-Macaristan'a bırakılmasının ardından türlü sıkıntılara maruz bırakılan Müslüman ahalinin hicret etmesinin gerekliliği üzerine kaleme alınmıştır.¹¹ Bosnevî'ye göre artık *kâfirlerin* idaresi altına giren Bosna dârülharp hükmündedir ve bu sebepten oradan hicret etmek vaciptir, güç yetirebildiği halde hicreti terk edenler ise büyük günah işlemektedir.¹² Bosnevî hicret hakkındaki ayet ve hadisleri, ayrıca fıkhi görüşleri zikrettikten sonra, nereye hicret edilmesi gerektiği hakkındaki kanaatini şöyle belirtir:

Velhasıl bu hakîre hicret için suâl edenlere cevap budur ki Şam ve Halep taraflarına hicret edile ve dağlar mesken edile ya da dağlara karîb (yakın) karyelerde (köylerde) sakin oluna. Ve ziraatla yahud ticaretle yahud sanatla meşgul olalar. Ve İmam Mehdi'nin zuhurunu muntazır olalar. İmdi ey mümin! Eğer küffâr beldesinden hicrete talip isen *sakin İstanbul'a ve İstanbul'a karîb beldelere hicret eyleme*. Zira yukarıda mürûr eyledi ki *İstanbul'da ve sâir kasabalarda davaları küffâr kanunu ile görürler*.¹³

geçirdiğini zannettiğini" belirtir ve kabrinin de İstanbul'da olabileceğini söyler. Gülşen, "Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi," s. 32. Fakat sözü edilen ifadedden hareketle böyle bir çıkarım yapmanın imkânı yoktur. Zira söz konusu ifadenin yer aldığı risalenin telif tarihi 1302/1885, telif yeri ise Medine'dir. Bosnevî ise burada geçmiş zaman kipi kullanır ve "... Eyyüb Ensar'da iken" der.

10 Gülşen, "Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi," s. 32.

11 *Risâle fi'l-hicre*'nin bağlamı için bkz. Gülşen, "Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi," s. 35-43.

12 Bosnevî, *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn* (İbrahim Efendi, 00421), 2a.

13 Bosnevî, *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn* (İbrahim Efendi, 00421), 29a. Risalenin 22. varâğa kadarki kısmı Arapça, devamı ise Türkçe kaleme alınmıştır. (Vurgu bizim) Muhtemelen Bosnevî şu hadis-i şerifi mülâhaza ederek bu satırları kaleme aldı: "İnsanlar üzerine öyle bir ➡

Bosnevî ayrıca şeyhinden, “hicret etmeye imkânı olsaydı İstanbul’dan Hind topraklarına hicret edeceğini, çünkü *din bakımından bir gayreti olmayan sultan* ile ikamet etmenin bir faydasının bulunmadığını” işittiğini söyler ve bunun şariat ve tarikata mutabık bir söz olduğunu belirtir.¹⁴ Bosnevî Hilmi daha da öteye giderek Mehdi’nin zuhur edip Şam’da küffâr üzerine galip olduktan sonra askerleriyle İstanbul’a yöneleceğini ve İstanbul’u Âl-i Osmân’ın elinden “fethedeceğini” söyler.¹⁵ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Bosnevî için İstanbul dinen yaşanılması uygun bir yer olmaktan çıkmıştır ve orada ikamet edenlerin dahi başka bir yere hicret etmeleri gerekir. Dahası Bosnevî artık İstanbul’un yeniden “fethedilmesinden” bahsetmektedir.

Her ne kadar ferağ kaydında mekân bilgisi olmasa da 1293/1876’da telifi tamamlanan *Risâle fi’s-siyâse*’nin -*Risâle fi’l-hicre* ile olan üslup farkından hareketle- İstanbul’da telif edilmiş olduğu tahmininde bulunabiliriz. Zira *Risâle fi’s-siyâse*’de Bosnevî sultanı doğrudan hedef alan ifadeler kullanmayıp olan biten hemen bütün sorunların kaynağı olarak “Hristiyanlara yaslanan” paşaları ve vezirleri gösterir. Bunun yanında sultanı bu vezirlerden kurtarması için Allah’a niyazda bulunur. Ancak Medine’de yazıldığı kesin olarak bilinen *Risâle fi’l-hicre*’ye gelindiğinde adını doğrudan zikretmediği Sultan II. Abdülhamid “din bakımından gayreti olmayan” biri olarak takdim edilir ve ağır ifadelerle tenkit edilir. Bu üslup farklılığında müellifin ikinci ifadeleri Medine’de yazmış olmasının bir etkisi bulunmalıdır. Öte yandan *Risâle fi’s-siyâse*’de Tanzimat ve Islahat politikalarını eleştirdiği bir yerde Bosnevî şöyle der: “Tanzimat ve Müsavat’ın (Islahat) reddi ile zararlarının ve yaptırımlarının izahı hususunda ayet ve hadisleri burada zikretsek bu risale koca bir cilt olur. Risalenin hakir yazarını da *sürgün ederler* veya öldürürler.”¹⁶ Bosnevî’nin sürgün edilme çekincesi, bu satırları yazdığı esnada (1876) İstanbul’da olması ile anlamlı hale gelebilir.

Bosnevî’nin Fatih Sultan Mehmed Han Kütüphanesine vakfettiği ancak bugün Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi Koleksiyonu’nda bulunan tüm eserlerinin başındaki 1303/1886 tarihli vakfiye kaydında geçen “Medine-i Münevvere’de mücâvir” ifadesi de onun bu tarihlerde İstanbul’da olmadığını gösterir.¹⁷ Bosnevî muhtemelen eserlerini başka biri aracılığıyla İstanbul’a gönderdi ve Fatih

zaman gelecek ki, Müslümanın en hayırlı malı, dinini fitnelerden korumak için dağ başlarında ve yağmur düşen yerlerde peşine takılıp gideceği koyunları olacaktır.” (Buhârî, “İmân” 12; “Fiten” 14)

14 Bosnevî, *Risâle fi’l-hicre ve’l-muhâcirîn* (İbrahim Efendi, 00421), 19b; Gülşen, “Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî’nin Hicret Risâlesi,” s. 39.

15 Bosnevî, *Risâle fi’l-hicre ve’l-muhâcirîn* (İbrahim Efendi, 00421), 29a.

16 *Risâle fi’s-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 8b.

17 Müellifin burada adı geçmeyen diğer eserleri şunlardır: *Fethu’l-esrâr ve’l-müşkilât ‘alâ Rûhi’l-Beyân bi’l-işârât, Fetâvâ, Mu’cizâtü’n-Nebî*.

Kütüphanesine koydurdu.¹⁸ Nihayetinde, Bosnevî Hilmi'nin 1880'lerin ortalarından itibaren İstanbul'da olmadığını ve tutumunu değiştirecek bir hadise yaşamadıysa bir daha İstanbul'a gitmediğini söyleyebiliriz. Fakat hangi tarihte nerede vefat ettiği hakkında bir bilgi yoktur.

Bosnevî Hilmi'nin İstanbul'da medrese okuduğu ve Medine'de tefsir ve hadis ilimleri tahsil ettiği bilinmekle birlikte ilmî yönü hakkında pek bir bilgi yoktur. Kaleme aldığı eserlerinde tefsir ve hadis kaynaklarına sık sık atıf yapan müellifin *Fetâvâ* isimli fetva mecmuası, Hanevî fıkına hâkim olduğunu gösterir. Öte yandan Bosnevî'nin hemen bütün eserlerine sirayet eden mutasavvıf bir yönü vardır. Bizzat kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere, muhtelif şekillerde aldığı manevi işaretler Bosnevî'nin hayatında önemli bir rol oynamıştır. Hangi tarikata müntesip olduğuna dair bir bilgi olmamakla birlikte, bir yerde “Şeyhim ve üstâdım” dediği Ali el-Bigavî ismini zikreder, muhtelif yerlerde de “Şeyhimden şöyle işittim” diyerek şeyhinin sözlerini aktarır. Bosnevî'nin İsmail Hakkı Bursevî'nin tasavvufi tefsiri olan *Ruhû'l-Beyân* üzerine yazdığı *Fethu'l-esrâr ve'l-müşkilât 'ala Rûhi'l-Beyân bi'l-işârât* isimli işârî bir tefsir eseri de vardır.

2. *Risâle fi's-siyâse* Hakkında

Bosnevî'nin *Risâle*'yi nerede telif ettiği, telif ettikten sonra metnin dolaşıma girip girmediği veya nasıl karşılık bulduğu meçhuldür.¹⁹ 3 Şaban 1293 (24 Ağustos 1876) tarihli ferağ kaydına sahip olan ve bizzat müellif tarafından kaleme alınan

18 Bosnevî'nin tüm kitaplarının girişinde şu vakfiye ifadeleri yer almaktadır: “Bu kitabı sahih ve şer’î bir şekilde, alınıp satılmaması, rehin verilmemesi ve ehlinde gizli tutulmaması şartıyla vakfettim ve Konstantiniyye’de Fatih Sultan Mehmed Hân (Allah kabrini pürnür eylesin) Kütüphanesine koydum. ‘Kim ki bunu işittikten sonra değiştirirse, günahı değiştirenlerin üzerinedir’ (Bakara 118). Ben Fakir ü Hakîr, Medine-i Münevvere’de mücavir Muhibb-i Âli ‘Abâ Bosnevî Hilmi Baba. Sene 1303.” Ayrıca Hilmi Baba’ya ait vakfiye mührü bulunmaktadır.

19 Dinç, Ahmet Mithat Efendi'nin *Üss-i İnkılab* adlı eserinde yer alan bir bölümün yüksek ihtimalle Bosnevî'nin risalesinin muhtasarı olduğunu söyler. Fakat her ne kadar *Üss-i İnkılab*'daki -yaklaşık 4 sayfalık- ilgili bölüm, tıpkı Bosnevî'nin risalesi gibi, Meclis-i Meb'ûsan'a gayrimüslimlerin alınmasını “Siz insanlık için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz” (Âli İmrân, 110) ayetine dayanarak savunan bir zâta karşı yazılmış olsa da iki metin arasında -mezkûr nokta hariç- açık bir ilişki görülmemektedir. Ayrıca Dinç, Bosnevî'nin *Risâle*'yi tabettirip gizlice dağıtılmasını sağladığını söylese de bunu destekleyecek bir veri yoktur. Dinç, “Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin Tanzimât'a ve Meclis-i Meb'ûsân'da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi,” c. 3, s. 105-106; Bosnevî'nin *Risâle fi'l-hicre*'yi gizlice tabettirip yaydığına dair, kendisine reddiye kaleme aldığı tahmin edilen Azapagic'in metninde bir bilgi yer almaktadır. Geçer, “Azapzâde (Azabagic) Mehmet Tefkî'in ‘Hicret Hakkında Risale’ Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme,” s. 223. Bosnevî'nin *Risâle fi's-siyâse*'sinin ilgili dönemde dolaşıma girip girmediği hakkında bir bilgi olmasa da, Meclis-i Meb'ûsan'ın açılması öncesinde bir kısım âlimlerin “kâffe-i mü'minin” imzalı beyannâmeler yayımlayarak Bonsevî'nin yaptığına benzer bir dinî muhalefet geliştirdikleri bilinmektedir. M. Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2004.

eldeki tek nüsha, müellifin diğer eserleri ile birlikte 1303/1886 tarihinde Fatih Sultan Mehmet Han Kütüphanesine vakfedilmiştir.

Bosnevî Hilmi Baba'yı böyle bir risale telif etmeye sevk eden âmil, Meclis-i Meb'ûsan'ın açılması arifesinde ismini zikretmediği bir kazaskerin²⁰ söylediği şu sözlerdir: “Bu Meclis'te bizimle birlikte Hristiyan ve Yahudiler de oturmalıdır. Çünkü onlar ümmet-i Muhammed'dendirler (s.a.s.). Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ‘Siz en hayırlı ümmetsiniz.’ (Âli İmrân, 110)”²¹

Kazaskerin bu ifadeleri, Meclis-i Meb'ûsan'ın faaliyete başlamasından önce gündeme gelen bir tartışma bağlamında dile getirilmiştir. Bir İslam beldesinde gayrimüslimlerin yönetime dâhil edilmesinin caiz olup olmadığı gibi yeni bir probleme dinî bir meşruiyet zemini bulmaya çalışan kazasker, mezkûr ayete başvurur. Fakat bu girişim, tahmin edileceği üzere, ayette kastedilen “hayırlı ümmet”in içine Hristiyan ve Yahudilerin girmediği ve tarih boyunca da ayetin böyle anlaşılmadığı şeklinde mukabele bulur. Öyle ki aynı günlerde muhalifler tarafından “kâffe-i mü'minîn” imzalı beyannameler yayımlanır ve kazaskerin ifadelerine karşı bir söylem geliştirilir.²²

Bosnevî'nin *Risâle*'sinin -sözü edilen beyannamelerden biri olduğuna dair elde veri olmasa da- böyle bir bağlamda ortaya çıktığı açıktır. Nitekim *Risâle*'ye -hamdele ve salvelenin ardından- kazaskerin sözlerini alıntılıyarak başlayan Bosnevî, tefsir ve hadis kaynaklarına başvurarak kazaskerin yorumunun “fasitliğini” savunur ve konuyla ilgili diğer ayetleri de aynı çerçevede tefsir eder. Bu yönüyle *Risâle* daha çok polemik üslubu taşır ve bu sebepten muhaliflerin görüşleri her zaman bütünlüklü aktarılmaz.

Bosnevî Hilmi Baba'nın Meclis-i Meb'ûsan'a gayrimüslimlerin dâhil edilmesinin mahzuru olarak ön plana çıkardığı iki temel husus vardır. Bunlardan ilki, Hristiyan ve Yahudilerin dost edinilmemesini salık veren çok sayıda ayet ve hadistir.²³ Bosnevî, kazaskerin, kendi kastettiği anlama delaleti kuşkulu olan bir ayete başvurarak tam tersi anlama delaleti açık olan çok sayıda ayeti göz ardı etmesinin, “Kitab'ın bir

20 Adı geçen kazasker, kuvvetle muhtemel dönemin Anadolu kazaskerliği pâyesine sahip Seyfeddin İsmâil Efendi'dir. Dinç, “Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin Tanzimât'a ve Meclis-i Meb'ûsan'da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi”, 3/120. Ahmed Cevdet Paşa'nın ders arkadaşı İsmâil Efendi hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, ed. Nuri Akbayan, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, c. 5, s. 1499. Ayrıca bkz. Tahsin Özcan, “Seyfeddin İsmâil Efendi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

21 *Risâle fi's-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 3b.

22 Hanioglu, “Meşrutiyet”. I. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde yürütülen muhalefeti tahlil eden bir çalışma için bkz. Cemil Oktay, “Hum” *Zamirinin Serencamı*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1991, s. 39-51.

23 Örneğin: “Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi oyun eğlence edinmeleri ve öteki kâfirleri dost edinmeyin. Eğer müminler iseniz Allah'a karşı gelmekten sakının.” (Mâide Suresi, 57).

kısmına inanıp bir kısmını inkâr etme”²⁴ kapsamına girdiğini söyler. Öne çıkarılan diğer husus, sultanın sırlarının görüldüğü ve Müslümanların cihad planlarının yapıldığı Meclis’e, cihadın kendilerine karşı yapıldığı zümreden insanların dâhil edilmesinin ortaya çıkaracağı çelişkidir. Bosnevî şöyle der:

Ayetin tefsirinden anlaşılmıştır ki bu ayetle Hristiyan ve Yahudilerin Meclis-i Meb’ûsan’a dâhil edilmelerini delillendirmek ahmakçadır (*bârid*). Zira kâfirler ve Yahudiler “Davet Ümmeti”dir, Müslümanlar ise “İcabet Ümmeti”dir. Anlaşılmıştır ki Kazasker’in zikredilen cevabı cehaletten ve Hristiyan kelbleri ile filozofların mezhebinden olanlara dalkavukluktan kaynaklanmıştır. Hakikatte [Kazasker] kâfirler ve Yahudilerin Allah Teâlâ ve müminlerin düşmanları olduğunu beyan eden ayetleri okumamıştır. Şu hâlde, içerisinde kafirlere karşı cihad hazırlıklarının sırlarının olduğu bir meclise düşmanın dâhil edilmesi nasıl caiz olabilir?²⁵

Bosnevî Hilmi Baba’nın bu ifadeleri, modern siyasi kurum ve kavramların Osmanlı’ya intikal ettiği dönemde ortaya çıkan bir çatışmaya, daha doğru bir tabirle, çelişkiye işaret eder. Bosnevî çeşitli ayet ve hadislerle kâfirlerin devlet idaresine dâhil edilmesinin gayrimeşruluğunu temellendirirken şöyle bir noktaya temas eder: Meclis, cihad planlarının yapıldığı yerdir. Cihad ise kâfirlere karşı yapılır. Öyleyse, kendilerine karşı cihad planı yapılan kâfirlerin Meclis’te yer alması nasıl mümkün olabilir? Bosnevî’nin bu çıkışı, bir devletin sınırları içerisinde yaşayan “millet”in kimliğini tayin eden mümeyyiz vasfın ne olacağı problemi ile ilişkilendirilebilir. Osmanlı’nın Tanzimat ve Islahat’la birlikte sınırları dâhilinde yaşayanları “Osmanlı” kimliği altında “vatandaş” olarak itibara alması ve izlediği müsavat politikası, yüz yıllardır “biz” ve “öteki” sınırlarını Müslümanlık-kâfirlik üzerinden algılayan kalabalık zümre için kabul edilemeyecek bir şeydi.²⁶ Daha da ötede kâfirlerin yönetime dâhil edilmesi, devlet ve asıl “millet”in kimliği ile de çelişen bir durumdu. Zira İslam beldesi dışındaki yerler “dârülharp” idi ve onlara karşı ancak cihad edilirdi. Dârülharp beldeleri oluşturanlarla aynı kimliğe sahip olanların cihad planlarının yapıldığı Meclis’e dâhil edilmeleri, “hırsız içerideyken kapıyı kilitlemek” anlamına gelecekti.

24 Bakara Suresi, 85.

25 *Risâle fi’s-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 4b.

26 “Bu *Ferman*’ın hükmünce teba’a-i müslime ve gayr-i müslime kâffe-i hukukta müsavi olmak lâzımgeldi. Bu ise ehl-i islâma pek ziyade dokundu. (...) Ehl-i islâmdan birçoğu ‘*Âbâ ve ecdadımızın kaniyle kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga’ib ettik. Millet-i islâmiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i islâma bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür*’ deyu söylenmeğe başladılar.” Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. haz. Prof. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, c. 1, s. 67-68. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti’nin yeni bir kimlik oluşturma çabası hakkında bkz. Kemal H. Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 582-586.

Yukarıda alıntılanan ifadelerde de göze çarpan ve *Risâle*'nin pek çok yerinde devlet ricâlini tezyif etmek amacıyla kullanılan önemli başlıklardan biri, devlet işlerinde kanunlara, daha doğrusu "Hristiyan kanunlarına" dayanmaktır. Bosnevî henüz *Risâle*'nin salvele kısmında, hadis-i şerifte geçen "Eğer bir topluluk Allah'ın indirdiğine ters bir şeyle hükmederse, aralarında fakirlik yaygınlaşır" ifadesindeki "Allah'ın indirdiğine ters bir şeyi" Hristiyan kanunları ile özdeşleştirir. Genel itibarıyla *Risâle* boyunca "kanun" ifadesi, İslam fıkından üretilmeyen hükümler anlamında kullanılır.²⁷ Yine sık sık "kanun" ifadesiyle aynı anlamda olacak şekilde "anayasa (*düstûn*)" tabiri kullanılır. Bosnevî *Risâle*'yi telif ettiği günlerde, Osmanlı merkezî idaresinde yürürlüğe konan ilk anayasa olan Kanûn-i Esâsî henüz ilan edilmemiş olsa da onu hazırlayan süreç önceki on yıllara dayanmaktaydı ve anayasanın ilanına az bir süre kalmıştı. Bosnevî'nin bilinçli bir şekilde Kanûn-i Esâsî'yi kastetmiş olması mümkün olabileceği gibi, genel olarak Batı menşeli kanun fikrini "anayasa" olarak ifade ettiği de düşünülebilir. *Risâle*'de ifade edildiğinde göre, şeriat hırsızın elinin kesilmesi, zina edenin recmedilmesi ve bunlar dışında çeşitli had ve kısas cezaları emretmişken anayasada bu hükümlere yer yoktur. Bu sebepten, "Anayasa ile hükmetmek Kur'an'a aykırı, Hristiyan kanununa mutabıktır."²⁸

Ayrıca Bosnevî sık sık "Meclislerde davaların fetvalarla değil Hristiyan kanunlarıyla görülmeye başlandığını" dile getirerek Tanzimat ve Islahat politikalarını tenkit eder ve bu durumun Osmanlı'nın başına gelen musibetlerin başlıca sebeplerinden biri olduğunu söyler. *Risâle*'deki tasvire göre bir müddetten beridir meclislerde davalar görülürken kadıların yanında Hristiyan ve Yahudi tebaadan da bazı kimseler yer almakta ve bunlar davanın gidişatına tesirde bulunmaktaydı. Bosnevî'nin tasvir ettiği bu meclisler, kanunlarla ilgili hususların görüşüldüğü ve çeşitli davaların görüldüğü Meclis-i Vâlâ ve onun türevleri olmalıdır. 1838'de açılan Meclis-i Vâlâ süreç içerisinde pek çok değişiklik geçirmiş, Islahat Fermanı'nın ilanına doğru gayrimüslimlerin de dâhil edildiği bir meclis hüviyetine bürünmüştü.²⁹

Risâle'nin mukaddimesinde zikredilen telif sebebi ile doğrudan alakalı olmasa da Bosnevî'nin genişçe yer verdiği bir başka husus, Osmanlı'nın müsavat politikalarının Balkanlarda ortaya çıkardığı sorunlardır. Bu sorunların *Risâle*'de

27 Bosnevî'nin zihnindeki "kanun" tasavvurunun oluşumunda 1850'lerden sonra Fransız ticaret ve ceza kanunlarından istifadeyle hazırlanan kanunnamelerin etkisinden söz edilebilir. Söz konusu kanunnameler hakkında bkz. Mehmet Âkif Aydın, "Batılılaşma (Hukuk)," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

28 *Risâle fi's-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 12b.

29 Meclis-i Vâlâ için bkz. Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 377-383. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'ûsan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama," *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015. Nizâmiye mahkemeleri de Bosnevî'nin eleştirilerine muhatap olacak niteliklere sahiptir. M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

kendisine bu denli yer bulmasının sebebi, Bosnevî'ye göre hepsinin aynı "sapmadan", yani "Hristiyan kanunlarını rehber edinmekten" kaynaklanıyor olmasıdır. Bosnevî şöyle der:

Biz, Tanzimat ve Müsavat'ın (İslahat) yapıldığı zamanda zalimlere yağcılık yapan âlimlerden ve Hristiyanlara yaslanan vezirlerden, Tanzimat ve Müsavat'ın tüm insanlara, özellikle de müminlere çokça fayda getireceğini, çünkü Tanzimat ve Müsavat'ta Şeriat-ı Muhammedî'nin icrasının bulunduğunu ve tüm insanlar için adaletin olduğunu duymuştuk. Gelgelelim Tanzimat ve Müsavat'tan ötürü tüm beldelerde şer ve zulüm baş gösterdi ve bunlar küffârın müminlere galebe çalmasına sebep oldu.³⁰

Tanzimat Fermanı ile başlayan ve tam manasıyla İslahat Fermanı ile uygulamaya konan müsavat politikası, her ne kadar tüm Osmanlı vatandaşlarını hukukî olarak eşit seviyede görmeyi ifade etse de politikanın fiilî uygulaması dönemin pek çok ismi tarafından gayrimüslim tebaanın imtiyazı şeklinde algılanmıştır. Öyle ki bu durum, kendisi de ıslahattan-modernleşmeden yana bir aydın olan Ziya Paşa'nın dahi yakınacağı bir hal alacaktır.³¹ Zira söz konusu reformların ortaya çıkmasında başlıca etkide bulunan olan Batılı ülkeler, aynı zamanda gayrimüslimlerin hâmilğini yapıyor, böylelikle Müslümanların dahi sahip olmadığı imtiyazları elde etmelerini sağlıyordu.

Bosnevî de benzer şekilde gayrimüslimlerin sahip olduğu imtiyazlardan yankır. Fakat problem sadece imtiyazdan ibaret değildir. Bosna gibi gayrimüslim tebaanın kalabalık olduğu bölgelerde müsavat politikasının uygulanması, Müslümanların büyük sıkıntılara maruz kalmasına yol açmıştı. Öncelikle müsavat politikasını tam manasıyla uygulamayı reddeden ve bölgedeki gayrimüslimleri zapt eden paşaların görevlerinden -kimi zaman silah zoruyla- alınması, bölgedeki gayrimüslimlere ayaklanma hususunda cesaret vermişti.³² Bosnevî de bölgedeki pek çok ayaklanmanın sebebi olarak müsavat politikasını gösterir. Daha büyük sorun ise Tanzimat'ın bir gereği olarak tebaanın silahlarının toplanması ve halkın yeni vergilere tâbi tutulmasıydı.³³ Bu durum bir müddetten beridir siyasi olarak

30 *Risâle fi's-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 7a-8b.

31 "Bizim bu mütalaaları irad etmekten maksadımız, Hristiyanlar hukuk-ı meşrualarına nail olmasınlar ve asla mansıb ve memuriyette kullanılmasınlar, hakaret görsünler demek değildir. Belki muradımız, mademki devlet yalnız tebea-i Hristiyanienin imtiyazını taahhüt etmeyip bilcümle tebeasının hukuk-ı müsavatını resmen ilan eyledi; şu kimsesiz Müslümanları dahi hakkı olan imtiyazât-ı tabiiyyesine mazhar etmesini arzudan ibarettir." Aktaran: İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri-2 Hürriyet Müsavat Uhuuvet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019, s. 174. Müsavat politikası ve İslâmcıların bu politika karşısındaki tavrı hakkında bkz. *a.g.e.*, s. 171-210.

32 Tanzimat döneminde bölgede çıkan isyanlar hakkında bkz. Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Ankara: Alter Yayıncılık, 2009.

33 Uygulanan vergi politikası ve etkileri hakkında bkz. Emine Ak, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010, s. 84 vd. ➡

güçlenmekte olan Hristiyan tebaa karşısında Müslüman halkı savunmasız bırakmaktaydı. Bosnevî Hilmi, karşı karşıya kaldıkları durum sebebiyle Bosna halkının sultana şu şekilde niyazda bulunduğunu aktarır:

Ey Sultanımız! Bosna fukarası Hristiyan beldelerinin ortasında kaldı (yani bir tarafı Avusturya-Macar, bir tarafı Dalmaçya, bir tarafı Sırp ve bir tarafı Karadağ). Bosna'nın ortasında 150 bin Hristiyan reâyâsı var ve her birinde savaş için işlenmiş silah bulunuyor. İşte ey Sultanımız! Ne olur bizden asker [alma] ve topraklarımızda Tanzimat ve Müsavat'ın icrasını talep etme.³⁴

Bosnevî sultanın bu niyaza karşılık vermediğini, bu sebepten Hristiyanlar karşısında savunmasız kalan Müslüman halkın büyük zorluklar yaşadığını ifade eder.

Yukarıda zikredilen bahislerin ardından *Risâle*'nin uzun sayılabilecek bir bölümü fitne hadislerine ayrılır. Bosnevî'nin kısa açıklamalarla birlikte aktardığı rivayetlerin önemli bir kısmı, şeriattan ayrılan ve böylece fitne çıkmasına yol açan yöneticiler hakkındadır. Bosnevî her ne kadar 1886'da kaleme aldığı *Risâle fi'l-hicre*'de doğrudan sultanı hedef alan ifadeler kullansa da *Risâle fi's-siyâse*'de sultan aleyhinde konuşmaz, olup bitenin müsebbibi olarak Hristiyan kanunlarına yaslanan paşaları gösterir ve Allah'tan sultana, şeriata sınımsız bağlanan bir vezir vermesi için niyazda bulunur.

Sonuç

Risâle fi's-siyâse XIX. yüzyılın radikal reformlarının Müslüman Osmanlı tebaasındaki sivil bir âlim tarafından nasıl algılandığını ve reformlara hangi hassasiyetlerle muhalefet geliştirildiğini gösteren bir metindir. Bosnevî *Risâle*'de esas olarak iki meseleyi gündem edinir: Meclis-i Meb'ûsân'a gayrimüslimlerin alınmasının, Müslüman kimliğine sahip olan ve "gâvura" karşı *cihâd* eden devletin kimliği göz önünde bulundurulduğunda ortaya çıkardığı çelişki; Tanzimat ve Islahat sonrası tatbik edilen müsavat politikasının halkın bir arada yaşama tecrübesini güçlendirmek yerine, -özellikle Bosna ve civarında- Müslüman tebaa aleyhine krizlerin ortaya çıkmasına yol açmış olması. Bosnevî'nin ilk meseleyi ele alış biçimi yalnızca Meclis-i Meb'ûsân hakkındaki tartışma ile sınırlı kalmaz, aynı zamanda XIX. yüzyılın başlarından itibaren yargı, kanun ve anayasa alanında yapılan reformların algılanış biçimini gösterir. Bosnevî'ye göre bütün bu reformlar "Hristiyan kanunlarına yaslanma"nın neticesidir. *Risâle*'nin telifinden yaklaşık on yıl sonra bu karşıtlık daha da ileri götürülecek ve yalnız Batı özentisi paşaların değil, hanedanla birlikte Osmanlı'nın da Hristiyan kanunlarına yaslandığı ve bu sebepten dinî meşruiyetini kaybettiği söylenecektir. İkinci meselenin ele alınış

Askere alma politikası hakkında bkz. a.g.e., s. 149-159; Zafer Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s. 117-119.

34 *Risâle fi's-siyâse* (İbrahim Efendi 00422), 8a.

biçimi ise, Bosnevî'nin şahsi düşüncelerinin ötesinde Bosna halkının, daha genelde Balkanların Tanzimat ve Islahat tecrübesine ışık tutan bir yöne sahiptir. Zira Bosnevî bu dönemde yaşanan pek çok hadiseyi ve savaşı, ilgili isimleri ve bölgeleri zikrederek, kimi zaman ayrıntılı bir şekilde aktarır. Bu yön göz önüne alınarak *Risâle* üzerinden, söz konusu dönemde uygulanan müsavvat politikasının gayrimüslim tebaanın çoğunlukta olduğu bölgelerde ne tür sonuçlara yol açtığını görmek mümkündür.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir*. yay. haz. Prof. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Ak, Emine. "Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)" Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Akyıldız, Ali. "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, s. 250-251. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Batılılaşma (Hukuk)," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5, s. 162-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Baktıaya, Adil. "19. Yüzyıl Suriyesinde Hristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2008, c. 53, sy. 2, s. 23-44.
- Bosnevî, Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî. *Mecâlisü'l-Bosnevî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00517.
- Bosnevî, Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî. *Risâle fi'l-hicre ve'l-muhâcirîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00421.
- Bosnevî, Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcevî. *Tefsîru Sûreti'd-Duhâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 00137.
- Dinç, Emine Nurefşan. "Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin Tanzimât'a ve Meclis-i Meb'ûsân'da Gayr-i Müslim Temsiline Dair Risalesi," *Balkanlar ve İslâm -Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri- III*. Editörler: Abdullah Taha İmamoğlu vd. 1. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Erünsal, İsmail E. "24 Nisan 1326 (7 Mayıs 1910) Tarihli Rapora Göre XX. Asrın Başlarında Medine Kütüphaneleri," *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2021, c. 24, sy. 47, s. 175-195.
- Geçer, Genç Osman. "Azapzâde (Azabagic) Mehmet Tevfik'in 'Hicret Hakkında Risale' Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme," *Türkbilgi: Türkoloji Araştırmaları*, 2010, sy. 20, s. 216-225.
- Gölen, Zafer. *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, 1. baskı. Ankara: Alter Yayıncılık, 2009.

- Gölen, Zafer. *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Gülşen, Ekrem. "Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme," *PESA International Journal of Studies (PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, 2018, c. IV, sy. 1, s. 30-45.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Meşrutiyet," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, s. 388-393. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasî Görüşleri-2 Hürriyet Müsavat Uhuuvet*, 1. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Karpat, Kemal H. *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, 4. baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Kenanoğlu, M. Macit. "Nizâmiye Mahkemeleri," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 33, s. 185-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kiel, Machiel. "Taşlıca," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-2, s. 580-582. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Laviç, Osman. "Mehmed Tefvik Azapagiç," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, s. 536. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Oktay, Cemil. *"Hum" Zamirinin Serencamı*, 1. baskı. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1991.
- Özcan, Tahsin. "Seyfeddin İsmâil Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 37, s. 32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'ûsan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama," *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 5. baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*, ed. Nuri Akbayar. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Bir Islahat Metni ve “Tercüme-Şerh” Örneği: Hasan Kâfî Akhisârî’nin *Usûlü’l-hikem*’i

Müddessir Demir*

Öz

Osmanlı siyaset düşüncesinin teşekkülünde tercüme faaliyetleri, hem farklı ilim ve kültür havzalarında üretilmiş siyaset metnlerinin Osmanlı entelektüel dünyasına taşınmasında hem de Osmanlı âlimlerinin Arapça ve Farsça teliflerinin Türkçeye kazandırılmasında kurucu bir role sahiptir. Bu çalışma, Bosna asıllı bir Osmanlı âlimi, kadısı ve müderrisi olan Hasan Kâfî Akhisârî’nin (ö. 1025/1616) *Usûlü’l-hikem fî nizâmi’l-âlem* adlı risâlesinin bizzat müellifi tarafından gerçekleştirilen Türkçe tercümesini incelemektedir. Osmanlı siyaset düşüncesi tercüme zincirinin önemli halkalarından biri olan bu eser, X/XVI. yüzyıl sonlarında belirginleşen ıslahat arayışları ve bu doğrultuda oluşan yazım geleneğinin de dikkate değer örnekleri arasında yer almaktadır. Devlet ve toplum düzeninde ortaya çıktığı varsayılan aksaklıklara çözüm önerileri sunmak amacıyla önce Arapça olarak kaleme alınan risâle, ilim ve devlet adamlarının talebi üzerine açıklamalı biçimde Türkçeye çevrilmiş ve bu yönüyle eser salt bir çeviri olmanın ötesine geçerek “tercüme-şerh” niteliği kazanmıştır. Çalışmada Akhisârî’nin biyografisi, eserin telif

* Arş. Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. ORCID: 000-0003-4260-7153, E-posta: muddessir.demir@bilecik.edu.tr.

Bu çalışma esas itibarıyla yürütücülüğünü Özgür Kavak’ın üstlendiği ve Osmanlı siyaset düşüncesindeki tercüme faaliyetlerini konu alan TÜBİTAK destekli projenin bir parçasıdır. Elinizdeki çalışma, projede bursiyer olarak görev aldığım süreçte Hasan Kâfî Akhisârî’nin *Terceme-i Usûlü’l-hikem fî nizâmi’l-âlem* başlıklı eseri üzerine hazırladığım ve eserin içeriğini sistematik olarak ele alan yayımlanmamış bir ön metnin geliştirilmiş ve bütüncül hale getirilmiş şeklidir. Bu bağlamda çalışma, Akhisârî’nin hayatı ile tercümenin amacı, ithaf edildiği mercii ve eserin içinde konumlandığı tarihsel-düşünsel bağlamı ele almakta, ardından tercümenin muhtevasını etraflıca tanıtmakta, ayrıca mütercimnin benimsediği tercüme usulünü ve yeri geldikçe metin üzerindeki tasarruflarını göstermeye çalışmaktadır.

ve tercüme sebepleri, ithaf edildiği mercii, tarihsel-düşünsel bağlamı, mütercimnin benimsediği tercüme usulü ile tercüme sürecinde gerçekleştirdiği tasarruflar hakkında bilgi verilmesinin akabinde “nizâm-ı âlem” düşüncesi ekseninde şekillenen eserin muhtevası, risâlenin bölümlenmesi esas alınarak etraflıca tanıtılmaktadır. Bu çerçevede toplum düzeninin temeli olan dört sınıfın korunması, yönetimde adalet ve liyakatin tesisi, devlet işlerinde istişareye riayet edilmesi, bilhassa dönemin şartları gereği ateşli silahların kullanımına ve askerî teknolojiye uyum sağlanması, son olarak da zafer ve hezimetin sebepleri ile barışın önemi gibi temel meseleler tercüme metni üzerinden incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Siyaset Düşüncesi, Hasan Kâfî Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem*, Nizâm-ı âlem, Kânun-ı kadîm, Islahat.

A Reform Treatise and an Example of “Translation-Commentary” in Ottoman Political Thought: Hasan Kâfî Akhisârî’s *Usûlü’l-ḥikam*

Müddessir Demir

Abstract

Translation activities played a foundational role in the formation of Ottoman political thought, both by transmitting the political literature produced in various cultural spheres into the Ottoman intellectual world and by rendering the Arabic and Persian works authored by Ottoman scholars accessible to Turkish-speaking audiences. This study examines the Turkish translation of the treatise *Usûlü’l-ḥikam fî niẓāmi’l-‘ālem* by the Bosnian-origin Ottoman scholar, judge, and professor Ḥasan Kâfî Akhisârî (d. 1025/1616), a translation carried out by the author himself. As one of the significant links in the chain of translations that shaped Ottoman political thought, this work also stands among the noteworthy examples of the *islâhat* discourse and the writing tradition that became pronounced in the late sixteenth century. The treatise, originally composed in Arabic with the aim of offering solutions to perceived deficiencies in the order of the state and society, was translated into Turkish in an annotated form at the request of scholars and statesmen. In this respect, the work transcends the boundaries of a mere translation and acquires the character of a “translation-commentary” (tarcama-sharh). This study discusses Akhisârî’s biography; the reasons for the composition and translation of the work; the authority to whom it was dedicated; its historical and intellectual context; the translation method adopted by the translator; and the interventions he introduced during the translation process. It then provides a detailed presentation of the treatise’s content -shaped around the concept of *niẓām-ı ‘ālem*- based on its internal divisions. Within this framework, key issues such as the preservation of the four fundamental social classes, the establishment of justice and merit in governance, adherence to consultation in state affairs, adaptation to the use of firearms and military technology (particularly in light of the period’s circumstances), as well as the causes of victory and defeat and the significance of peace, are examined through the lens of the translated text.

Keywords: Ottoman Political Thought, Hasan Kâfî Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-ḥikam*, Nizām al-‘ālam, Kānūn al-qadīm, Reform.

Giriş

İslâm siyaset düşüncesi mirası Osmanlı siyaset düşünürleri tarafından nispeten erken sayılabilecek bir dönemden itibaren tercümeler aracılığıyla Osmanlı ilim ve kültür havzasına intikal etmeye başlamıştır. Bunun yanında bu alanda Arapça ve Farsça teliflerde bulunan Osmanlı âlimlerinin eserlerinin önemli bir kısmı da kimi zaman bizzat müellifleri, kimi zaman ise farklı mütercimler tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Nitekim aynı eserin farklı dönemlerde çeşitli mütercimlerce yeniden tercüme edildiği de sıkça görülmüştür. Bu süreç sonucunda tercüme eserler, Osmanlı siyaset düşüncesinin başlıca kaynak havuzlarından birini oluşturarak bu sahada kurucu bir unsur haline gelmiştir.¹ Bu çalışma, Bosna kökenli bir Osmanlı âlimi, kadısı ve müderrisi olan Hasan Kâfi Akhisârî'nin (ö. 1025/1616) önce Arapça olarak kaleme aldığı, ardından gördüğü ilgi üzerine bizzat kendisi tarafından açıklamalı bir şekilde Türkçeye tercüme edilen *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem* adlı risâlesinin Türkçe tercümesine odaklanmaktadır. Osmanlı'daki siyaset düşüncesi tercüme zincirinin önemli bir halkasını teşkil eden bu eser, müellifin yaşadığı XVI. yüzyıl sonlarında belirginleşen ıslahat arayışları ve bu çerçevede şekillenen yazım geleneğinin de temsil gücü yüksek örnekleri arasında yer almaktadır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devlet ve toplum yapısının çeşitli alanlarında bir gerileme ve çözülme sürecinin başladığı yönündeki tespit, sebepleri, mahiyeti ve sonuçları bakımından halen tartışılıyor olmakla birlikte tarihçiler arasında genel olarak kabul görmektedir. Bu dönemde Osmanlı düzeninin kayda değer bir değişim ve dönüşüme uğradığı, “kadîm” olarak nitelenen klasik yapıdan farklı bir istikamete evrildiği değerlendirilmesi, esasen dönemin bazı Osmanlı aydınları tarafından da açık biçimde dile getirilmiştir. Nitekim bu süreç yakından tanıklık eden bazı ilim ve devlet adamları, devletin idari ve toplumsal yapısındaki aksaklıkları tespit etmek ve bu olumsuz gidişata yönelik çözüm önerileri sunmak amacıyla çeşitli ıslahat risâleleri kaleme almışlardır. Kanûnî dönemi vezîriâzamlarından Lutfî Paşa'nın (ö. 970/1563) *Âsafnâme*'si, müellifinin resmî konumu dikkate alındığında en yetkili kaleminden çıkmış bir ıslahat risâlesi olma niteliği taşır. Lutfî Paşa'nın eserde ortaya koyduğu tespit ve teklifler takip eden dönemlerde yazılmış pek çok esere de malzeme teşkil etmiştir. Mustafa Âlî'nin (ö. 1008/1600) *Nushatü's-selâtin* adlı kapsamlı eseri ile Koçi Bey'in IV. Murad ve Sultan İbrâhim'e devlet idaresinde yol göstermek üzere kaleme aldığı meşhur risâlesi de ihtiva ettikleri tespit ve ıslah önerileri bakımından ilgili literatürün

1 Osmanlı döneminde siyaset sahasında üretilen tercüme eserlere dair güncel bir çalışma için bkz. Özgür Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercümeleri (1362-1807)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2025.

önemli halkalarını oluşturur.² Osmanlılarda nizamla dair eleştirel tespitler içeren ve islah önerileri sunan öncü eserlerden bir diğeri ise bu yazının da konusu olan Akhisârî’nin bahsi geçen risâlesidir.

Risâlenin Arapça aslı, Türkçe tercümesi ve her iki metni birlikte içeren çok sayıda yazma nüshası mevcuttur.³ Kayda değer bir yekûn tutan bu nüshalar özellikle İstanbul’daki yazma eser kütüphanelerinde yoğunlaşır. Nüshaların sayıca bu denli fazla ve geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, risâleye yönelik teveccühün müellifin kendi dönemiyle sınırlı kalmadığını, bu ilginin sonraki asırlarda da canlılığını koruduğunu teyit eder. Diğer yandan muhtemelen risâlenin tercümesinin bizzat müellifin kaleminden çıkmış olması ve üstelik bunun salt bir tercüme olmanın ötesinde şerh niteliği de taşıması sebebiyle eser yeni tercüme girişimlerine sınırlı sayıda konu olmuştur. Tercümenin aynı zamanda şerh mahiyetinde olduğu da göz önüne alındığında Akhisârî tarafından kaleme alınan tercümenin ilim çevrelerince başarılı addedildiği ve bu nedenle yeni tercüme teşebbüslerine gerek duyulmadığı söylenebilir. Nitekim sınırlı sayıdaki bu tür tercüme teşebbüslerinde dahi çoğunlukla Akhisârî’nin tercümesinin esas alındığı, yapılan çevirilerin büyük ölçüde onun metnini takip ettiği anlaşılmaktadır. Meselâ Mustafa b. Mustafa’ya (XI./XVII. yüzyıl) ait bir tercümeden⁴ söz edilebilse de bu tercüme Akhisârî tarafından yapılan tercüme ile büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir.⁵ Hasanbeyzâde

2 Mehmet İpşirli, “İslahat,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Ocak 2022). Konuya dair kapsamlı bir çalışma için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

3 Bu incelemede ana metin ile tercüme metnini bir araya getiren yazma nüsha esas alınacaktır. İki metnin iç içe olmakla birlikte Arapça ibarelerin üzeri çizilerek belirginleştirildiği bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi koleksiyonunda 1726 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. 23 satır, 26 varaklık nüshanın katalog kaydında müstensih olarak Vâsıt Efendizâde Muhammed adına yer verilmektedir. Salt ana metni içeren nüshalar dışında, tercüme metnini veya her iki metni bir araya getiren yazma nüshaların yazma eser kütüphanelerindeki dağılımı tespit edildiği kadarıyla şu şekildedir: Süleymaniye Kütüphanesi’nde 20, Atıf Efendi Kütüphanesi’nde 3, Millet Kütüphanesi’nde 3, Nuruosmaniye Kütüphanesi’nde 2, Topkapı Sarayı Kütüphanesi’nde 2, Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nde 3, İstanbul Köprülü Kütüphanesi’nde 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı’nda 1, İstanbul Hüseyin Kocabaş Kitaplığı’nda 1, Ankara Milli Kütüphanesi’nde 1, Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi’nde 1, Çorum İl Halk Kütüphanesi’nde 2, Edirne İl Halk Kütüphanesi’nde 1, Çankırı İl Halk Kütüphanesi’nde 1, Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi’nde 1, Fransa Milli Kütüphanesi’nde 2, Zürih-İsviçre Boşnak Enstitüsü’nde 1, Bosna-Hersek Gazi Hüseyin Kütüphanesi’nde 1, Mısır Milli Kütüphanesi’nde 1 adet yazma eser nüshası bulunmaktadır.

4 Mustafa b. Mustafa, *Tercüme-i Usûlül’-hikem fî nizâmî’l-âlem* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2112).

5 Bu yönde bir tespit için bkz. Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, s. 74; A. Cüneyd Köksal, “Giriş”, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlül’-hikem fî nizâmî’l-âlem*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018, s. 27-28.

Ahmed Paşa'nın (ö. 1046/1636-37) Akhisârî'nin eseriyle aynı adı taşıyan eseri için de benzer bir hususiyet göze çarpmaktadır.⁶

İlk neşri yer ve tarih bilgisi olmaksızın taş baskı olarak yapılan *Usûlü'l-hikem*, 1287/1870 yılında Mehmed Tevfik (1843-1893) tarafından birtakım düzenlemelerle tercüme edilerek Asır gazetesinde tefrika edilmiş ve ardından müstakil olarak basılmıştır.⁷ Şerif Ahmed Reşid Paşa (1858-1918) eseri Türkçeye tercüme ederek Arapça aslıyla birlikte neşretmiştir. Eser Cumhuriyet döneminde de bir dizi çalışmaya konu olmuştur. Mehmet İpşirli *Usûlü'l-hikem*'in Akhisârî tarafından yapılan Türkçe tercümesini metnin bütünlüğünü ve anlaşılabilirliğini artırmaya matuf tasarruflarla düzenleyerek Latin harfleriyle yayımlamıştır.⁸ Mustafa Sarıbıyık yüksek lisans tezinde tercüme metnini Arapça aslıyla birlikte Latinize etmiştir.⁹ Kenan Ziya Taş *Usûlü'l-hikem*'in farklı bir başlıkla kayda geçirilen bir kopyasını (*Eğri Melhamesi Tarihçesi*) önce sadeleştirmiş, sonra Latinize ederek tıpkıbasımıyla birlikte yayımlamıştır.¹⁰ Eserin günümüz Türkçesine kazandırılması yönünde de önemli çalışmalar yapılmıştır. Asım Cüneyd Köksal, *Usûlü'l-hikem*'i müellifin Türkçe tercümesini de dikkate alarak günümüz Türkçesine aktarmış ve Akhisârî'nin hayatı ile eserlerine dair bir giriş yazısıyla birlikte neşretmiştir. Ömer Mahir Alper, eserin Arapça aslını, yer yer tercümede bulunan ilâve bilgileri de metne dahil ederek günümüz Türkçesine çevirmiş, Arapça metni içeren bir yazma nüshanın tıpkıbasımını hazırlamış ve bunları bir inceleme yazısı eşliğinde yayımlamıştır.¹¹ Eserin Arapça metninin müteaddit baskıları yapılmış, ayrıca Batı'da dikkati çeken

6 Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1979-80, sy. 10-11, s. 246.

7 Bazı araştırmacılar, Tevfik'in aslında eseri yeniden tercüme etmediğini, bunun yerine Akhisârî'nin mevcut Türkçe tercümesini "biraz tadil ederek" veya dönemin diline göre "sadeleştirerek" yayımladığını öne sürmektedir. Buna karşılık Ömer Mahir Alper, Mehmed Tevfik'in, kitabının hem başında hem de sonunda eseri bizzat tercüme ettiğini açık bir şekilde belirttiğini ve kendisini "mütercim" olarak nitelediğini tespit etmektedir. Bu tespitten hareketle Alper, Tevfik tarafından önce tefrika edilip akabinde basılan metnin Akhisârî'nin tercümesinin bir uyarlaması değil, Tevfik'in Arapça metni esas alarak bazı tasarruflarla yeniden yaptığı müstakil bir tercüme olduğu sonucuna varır. Benzer bir değerlendirmeye Köksal da yer vermektedir. Ömer Mahir Alper, "Giriş," *Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri: Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2020, s. 19; Köksal, "Giriş," s. 25. Tevfik'in çalışmasını bir tercüme faaliyeti olarak görmeyen değerlendirmeler için bkz. İpşirli, "Hasan Kâfi Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri," s. 245; Ömer Faruk Akün, "Çaylak Tevfik," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Ekim 2025).

8 İpşirli, "Hasan Kâfi Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri," s. 247-278.

9 Mustafa Sarıbıyık, "Hasan Kâfi Akhisârî'nin Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik", Yüksek Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989, s. 1-55.

10 Kenan Ziya Taş, *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar: Yönetim Sanatı*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011.

11 A. Cüneyd Köksal, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.

eser başta Fransızca, Macarca, Almanca, Sırpça ve Boşnakça olmak üzere farklı dillere de çevrilmiştir.¹²

I. Mütercimın Biyografisi

Hasan Kâfi Akhisârî'nin hayatına dair ilk elden bilgiler *Nizâmü'l-'ulemâ ilâ hâtemi'l-enbiyâ* adlı kendi biyografik eserinde yer alır. Kendi tercüme-i hâline tahsis ettiği bölümde yer verdiği bilgilere göre “Akhisar kadısı” Hasan b. Turhân b. Dâvûd b. Ya'kûb ez-Zîbî el-Akhisârî, Ramazan 951'de (Kasım-Aralık 1544) Sultan Süleyman'ın hüküm sürdüğü bir dönemde Bosna eyaletine bağlı Akhisar'da (Prusac) doğdu. İlk tahsiline on iki yaşında memleketinde başladı. II. Selim'in saltanatının başlarında (973/1566) tahsilini ilerletmek amacıyla Dârüssaâde'ye (İstanbul) geldi. Burada kendilerinden çokça istifade ettiğini belirttiği belli başlı hocaların ilim ve sohbet meclislerine katıldı. Bu devrede emeklilik döneminde Çatalca Ali Paşa Medresesi'nde müderrislik yapan Kemalpaşazâde'nin müridinden ders gördü ve hizmetinde bulundu. Onun ölümünden sonra Rumeli Kazaskeri Molla Ahmed el-Ensârî'den tefsir ve usûl okudu, akfî ve naklî ilimleri tahsil etti. Bundan sonra müşkil hadisler konusunda yetkin âlimlerden olan Muallimü'l-vezîrî'l-kebîr namıyla meşhur Ebü'l-Mevâlî Bâlî b. Yûsuf'tan hadis okudu. Tahsilini tamamladıktan sonra 983/1575 yılında memleketi Akhisar'a dönerek tedris faaliyetlerine başladı ve bu sırada ilk eserlerini kaleme aldı. Takip eden yıllarda tedris ve telif faaliyetlerinin yanında çeşitli bölgelerde kadılık yaptı. 991/1583'de Akhisar kadılığına tayin edildi. 996/1587 tarihinde yeniden İstanbul'a gitti ve bu sırada Srem kadılığı uhdesine verildi. Tedris ve kazâ faaliyetleriyle meşgul olduğu bu yıllarda hac için çıktığı seferde Şam, Kudüs ve Haremeyn ulemasıyla mülâki oldu. Medine'de iken Bâbürlü Sultanı Celâleddin Ekber Şah'ın hocası Mîr Gazanfer b. Ca'fer el-Hüseynî'nin ders halkasına katıldı. 1000/1592 yılında usûl-i fıkha dair önemli eseri *Semtü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*'ü kaleme aldı. Bu seferden sonra tekrar İstanbul'a dönen Akhisârî, 1001/1592 yılından itibaren çeşitli beldelede yine kadılık icra etti. “Erdel fitnesi” olarak nitelediği Erdel dolaylarında çıkan karışıklıklar sebebiyle memleketi Akhisar'a döndü ve telif ile tedrise yoğunlaştı. 1004/1595 yılında *Semtü'l-vusûl*'ü şerh, meşhur eseri *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem*'i telif etti. 1005/1596 tarihinde III. Mehmed'in Eğri seferine katılmak üzere Akhisar'dan ayrıldı. 1014/1605 senesinde Estergon seferine katıldı ve Osmanlı-Habsburg mücadelesinin sona ermesinin (1606) ardından Akhisar'a döndü. Bundan sonraki yıllarını telif ve tedris faaliyetleriyle geçiren Hasan Kâfi, 15 Şâban 1025 (28 Ağustos 1616) tarihinde vefat etti.¹³

12 Esere dair tahkik çalışmaları ile Batı dillerindeki neşirler hakkında bkz. Muhammed Aruçi, “Hasan Kâfi Akhisârî,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Ocak 2022); Alper, “Giriş,” s. 20-21.

13 Hasan Kâfi Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ ilâ hâtemi'l-enbiyâ*, Çorum Hasan Paşa İlk Halk Kütüphanesi, 1248/1, 13b-16a. Ayrıca bkz. Aruçi, “Hasan Kâfi Akhisârî”; Mehmet Hancıç, *el-Cevherü'l-esnâ fî terâcimi 'ulemâ'i ve şu'arâ'i Bosna*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulvî, ♡

II. Tercümenin Amacı, İthaf Mercii ve Tarihsel-Düşünsel Bağlamı

Hasan Kâfî, İslâmî ilimlerden alet ilimlerine kadar uzanan geniş bir yelpazede çok sayıda eser telif etmiştir. Bu eserler arasında şüphesiz en meşhur olanı, devlet ve toplum düzenine dair kaleme aldığı siyasetnâme türündeki *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-'âlem* adlı risâlesidir. Müellif, X./XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet ve toplum yapısının çeşitli alanlarında gözlemlediği zafiyet ve aksaklıklara dikkat çekmek ve bunlara ıslah önerileri sunmak maksadıyla kaleme aldığı bu risâleyi, 1004/1595 yılında önce Arapça olarak telif etmiştir. Bundan bir yıl sonra katıldığı Eğri seferi sırasında eserini önde gelen bazı ilim ve devlet adamlarına sunmuş ve risâle oldukça beğenilmiştir. Sultana arz edilmesi ve kolayca anlaşılması için kendisinden risâleyi Türkçeye çevirip şerh etmesi istenince risâle müellif tarafından sefer dönüşünde (1005/1597) açıklamalı olarak tercüme edilmiş ve Sadrazam Damad İbrâhim Paşa aracılığıyla III. Mehmed'e takdim edilmiştir. Bu vesileyle Hasan Kâfî sultanın ihsan ve iltifatlarına mazhar olmuştur.¹⁴

Risâlenin tercüme edilme gerekçesine matuf *Nizâmü'l-'ulemâ* daki bu bilgileri *Usûlü'l-hikem*'in tercümesinin girişindeki bilgiler de teyit etmektedir. Arapça aslında yer almayan bu çerçevedeki ifadelerde Osmanlı sultanı “zıllullâh”, “şehinşâh”, “sultân-ı selâtîn”, “hâkân-ı havâkin-i mülûk” gibi vasıflarla yüceltilmekte ve birtakım somut tarihi başarılarla yapılan atıflarla sultanın üstün konumu pekiştirilmektedir:

Emmâ ba'd. Şol zemân ki pâdişâh-ı zıllullâh ve şehinşâh-ı 'âlem-penâh sultân-ı selâtîn-i Rûm u 'Arab u 'Acem ve hâkân-ı havâkin-i mülûk rikâb-ı ümem kâlî'-i kılâ'-ı kefere-i Üngürüs kâtı'-ı nizâ'-ı fecere-i Erdel ve Rûs hulâsa-i selâtîn-i Âl-i 'Osmân di'âme-i esâtîn-i zemîn ü zemân ferîd-i devr-i 'Osmânî Ebû'l-feth-i sâni Sultân Gâzî Mehmed Hân ibn-i Sultân Murâd Hân ibn-i Sultân Selîm Hân ibn-i Sultân Süleymân Hân (...) hazretleri 'izzet ve sa'âdet ve şevket ve şecâ'at ile Kal'a-i Eğri seferine 'azimet buyurdular. Bu du'â-i hayrlarında mücidd ü sâ'î olan dâ'îleri dahî mahzâ 'ibâdet-i gazâda belki mahallinde ve du'âda bulunmak niyyeti ile sefer-i mezbûre bile varup ol feth-i mubîn ve ol vak'a-i kübrâ ve ma'reke-i

Kâhire: Dâru hacet, 1413/1992), s. 61-71; Köksal, “Giriş,” s. 7-14; Alper, “Giriş,” s. 7-15. Hasan Kâfî Akhisârî'nin *Nizâmü'l-'ulemâ* başlıklı eserini merkeze alarak hayatı, eserleri, hocaları, ilmî ve meslekî faaliyetleri, şahit olduğu önemli olaylar ve devlet ricâliyle olan ilişkilerini etrafıca ele alan güncel bir çalışma için bkz. Orhan Ençakar, “Nizâmü'l-'Ulemâ' ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ' İsimli Otobiyografik Eseri Ekseninde Bosna-Akhisar Kadısı Hasan Kâfî Akhisârî'nin Ben-Anlatısı,” *İslam Tetkikleri Dergisi*, 2025, c. 15, sy. 1, s. 69-98.

14 Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ ilâ hâtemi'l-enbiyâ*, 1248/1, 15a-16a. Bununla birlikte Ençakar, *Usûlü'l-hikem*'in Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde 1928 demirbaş numarasıyla kayıtlı bir nüshasında ise eserin Bosna Beylerbeyi olan Arnavut asıllı Hadım Hafız Ahmed Paşa'ya (ö. 1021/1613) ithafla kaleme alındığı bilgisine yer verildiğini aktarmaktadır. Ençakar, “Nizâmü'l-'Ulemâ' ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ' İsimli Otobiyografik Eseri Ekseninde Bosna-Akhisar Kadısı Hasan Kâfî Akhisârî'nin Ben-Anlatısı,” s. 83.

‘uzmâda ol mübârek gazâda ve ol ceng ü vegâda hâk âlûde olup du‘âda bile bulundum. (...)

Bundan akdem Akhisâr’da zâviye-i ‘uzlette münzevî ve küşe-i vahdette müntavî iken nizâm-ı ‘âleme mute‘allık bir risâle-i latîfe ve mecelle-i şerife te’lif ve tertîb ve tasnîf etmişdim. Bu sefer-i mübârek ü meymûnda hem ‘inân ve hem rikâb-ı hümayûn olan a‘lâm-ı ‘ulemâ’-i ‘izâm ve erkân-ı devlet ve a‘yân ve vüzerâ’-i kirâm-ı dîvân hazrete ‘arz u iş‘âr olundukda cümlesi kabûl ve pesend idüp tahsîn-i belîğ ve ihsân-ı bî-dirîğ buyurmağla lisân-ı Türkî ile terceme ve şerh olunup ‘arz olunması evlâ idüğüne re’y ü işâret buyurmağın bi-‘avnillâhi’l-meliki’l-mennân lisân-ı Türkî ile şerh u beyân ve izâh u ‘iyân idüp gâyetde vâzıh u âsân olan ta‘bîr ile takrîr ü tahrîr eyledim ki a‘yân-ı ashâb-ı dîvân ve erbâb-ı evvân-ı sultâna suhûlet ile istifâde mümkün ü müyesser oldukdan sonra mazmûniyle ‘amel olunup bi-iznillâhi te‘âlâ ‘âlemde âsâr u semerâtı ve envâr-ı hayr u berekâtı zuhûr eyleye.¹⁵

Devlet ricâlinden gelen teşvik ve talepler, Osmanlı dönemi siyaset tercüme-lerinin ortaya çıkışındaki başlıca sâiklerden biridir. Mütercimler kimi zaman bu durumu kendilerine bu hususta “işâret” edildiğini belirterek ifade etmişlerdir.¹⁶ Nitekim risâlenin tercüme sürecine dair yukarıda aktarılan ifadeler Akhisârî’nin tercümesinin de doğrudan ulemâdan ve devlet erkânından gelen bir sipariş üzerine kaleme alındığını göstermektedir. Akhisârî risâlesini “a‘lâm-ı ‘ulemâ’-i ‘izâm ve erkân-ı devlet ve a‘yân ve vüzerâ’-i kirâm-ı dîvân hazarâtına ‘arz u iş‘âr” ettiğini ve hepsinin risâleyi “kabûl ve pesend” ile karşıladıklarını, bunun üzerine eserin “lisân-ı Türkî ile terceme ve şerh olunup [sultana] ‘arz olunması” yönünde kendisine “re’y ü işâret” edildiğini ifade etmektedir. Diğer taraftan, tercüme ve şerh sürecinde mütercim metnini “gâyetde vâzıh u âsân olan ta‘bîrler” ile aktarmaya özen gösterdiğini de özellikle vurgulamaktadır. Buna gerekçe olarak gösterilen husus ise divan mensuplarının ve padişaha yakın kimselerin eserden kolaylıkla istifade edip içeriğiyle amel edebilmelerini sağlamaktır. Bu durum aslında bir taraftan da kaynak eserin tercüme edilmesinin bir başka gerekçesini, kısacası bir diğer sebep-i tercümesini ortaya koymaktadır: Kaynak eseri daha geniş bir okur kitlesinin istifadesine sunmak ve böylelikle umuma açık hale getirmek. Faydayı umuma teşmil etme düşüncesi, özellikle Osmanlı döneminde üretilen siyaset tercümelerinin hemen hepsinde doğrudan yahut örtük bir biçimde bir sebep-i

15 Hasan Kâfî Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem fî nizâmî’l-âlem* (Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1726), 1b-2a.

16 Bu tür örnekler için bkz. Özgür Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Tercüme Tercüme (1362-1807)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2025, s. 87-99; a. mlf. “Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler,” *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 2023, c. 13, sy. 1, s. 433-439.

tercüme olarak karşımıza çıkar.¹⁷ Akhisârî'nin tercümesi bu bakımdan tercüme-lerde gözlemlenen bu genel yaklaşımın somut bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Akhisârî risâlenin telif ve tercüme süreci ile ithaf merciine dair yukarıda aktardığı bilgilerin devamında ise tercümenin hangi sâiklerle ve nasıl bir tarihsel-düşünsel zeminde üretildiğini açıklamakta, böylece tercümenin amacı, işlevi ve bağlamsal arka planına dair temel çerçeveyi ortaya koymaktadır. 980/1572 tarihinden beri âlemin nizam ve intizamında, bilhassa İslâm diyarında fesat ve bozgunculuğun baş gösterdiğini, toplum düzeninde belirgin bir çözülme yaşandığını ifade eden müellif, meydana gelen bu *tagayyür* ve *teşevvüşün* sebeplerini üç ayrı *vecih* altında toplar. Birincisi “adalet” ve “hüsn-i siyâset” konusundaki ihmaldir. Bu yöndeki ihmalin temelinde mesâlih ve menâsıbın nâ-ehle verilmesi yatmaktadır. İkincisi *istişare*, *re'y* ve *tedbîr*in terk ve ihmal edilmesidir ki bu durum devlet ricâlinin kibri ve ulemâya karşı gösterdiği ilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Üçüncü sebep ise askerî işlerde gerekli tedbir ve hazırlıkların ihmal edilmesi, savaş araç ve gereçlerinin kullanımında gevşek davranılmasıdır. Bunun arka planında ise askerlerin ümerâ ve seraskerlerden çekinmemeleri bulunmaktadır. Hasan Kâfî'ye göre bütün bu ihmallerin temelinde yatan esas sebep ise rüşvete tamah edilmesi ve kadınların sözleriyle iş görülmesidir. Tüm bu hususlar mütercim tarafından kaynak metne yapılan şerh niteliğindeki ilâve açıklamalar eşliğinde şöyle aktarılmaktadır:

Vakta ki müşâhede eyledim hicret-i nebeviyye târihinün bin dördüncü yılında ‘âlemin nizâmında fesâd ve bozgunluğu müşâhede eyledim ve dahi Âdem oğlanlarımın hâlleri intizâmında bozgunluk müşâhede itdim. Husûsâ ki dâr-ı İslâm'da ya'nî memâlik-i İslâmiyye'de. Hak Te'âlâ vâkı' olan halel ve züleli islâh eylesin, dahi dâr-ı İslâm memleketlerini kıyâmet gününe değin selâmet üzre eylesin. (...) [Binâen-aleyh] vâkı' olan halel ve zülelün hikmeti ve sebebi olan esrâra vâkuf olmağ için teveccüh-i tâm ile teveccüh eyledim. Pes Rabbü'l-'izzet Hazretleri bana lutf ile ilhâm eyledi. (...) Ol ulu hikmetlerinden biri budur ki benim kalbime ilk eyledi bu kavlı şerifini ki buyurmuşdur: “Tahkîk Allah Te'âlâ Hazretleri bir kavmda olan ni'met ve 'âfiyeti tağyîr eylemez ve bozmaz tâ ki ol kavm kendülerinde olan eyü hallerini ve fi'illerini yaramaz fi'illere ve kem hallere döndürmeye-ler.” (...) Şol vakt ki Allâh Te'âlâ Hazretlerinin latîf 'avnî ile fikr eyledim on yıldan dahi ziyâde vâkı olan zemândan berüde zuhûr iden umûrda fikr eyledim. Bana açıldı bu husûsda ya'nî tokuz yüz seksen târihinden berü vâkı' olan ihtilâl ve teşevvüş husûsunda bana ba'zı vechler ve ba'zı sebebler feth ve keşf oldu. (...) Bu tağayyurâtın ve tebeddülâtın evvelki vechi 'adâletde ihmâl ve tekâsüldür dahi hüsn-i siyâset ile zabt olunmakda ihmâl olunduğudur. Bu ihmâlün sebebi umûr-ı nâsı ve mühimmât-ı

17 Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, s. 85-89; a. mlf. “Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri,” s. 430-433.

memleketi ehl olanlara tefvîz eylememekdür ya'nî mesâlih ve menâsib nâ-ehle virilmekdendir. İkinci vechi müşâverede dahi re'y u tedbîrde terk vâkî' olub ihmâl olunduğudur. Bu müsâmahanün ve ihmâlün sebebi ekâbir ve a'yânda kendüsin görmeklik ve mütekebbirlikdür, dahi 'ulemânun ve 'ukâlânun musâhabetlerinden 'arlanduklarıdır. Ya'nî zamâne ekâbirinün meclislerine 'ulemâ ve 'ukâlâdan bir kimse gelse ana hakâretle nazar idüp anunla musâhabet ve mükâleme eylemeden 'âr iderler, kande kaldı ki ekâbir-i selef gibi 'ulemâ ve 'ukâlânun ayaklarına ve meclislerine varup re'y ve tedbîr ve hikmet öğreneler. Üçüncü vech asker tedârükünde ve tedbîrinde terk ve ihmâldür dahi düşmen ile mukâtele ve muhârebe zamânında âlât-ı yat kullanmakda ihmâl itdükleridir. Bu ihmâlün sebebi askerün ümerâdan ve seraskerlerden korkmaduklarıdır. Andan sonra bu zıkr olunan sebeblerün ve vechlerün cümlesine sebep olan dahi bu bâbda olanun gâyetî rüşvet alınmak tam'îdur dahi nisâ tâifesine râğbet idüp sözleriyle 'amel eylemekdür.¹⁸

Akhisârî'nin “zamanın musibetleri” şeklinde tasvir ettiği dönemdeki bu kötü gidişattan duyduğu “şikâyet”, onu “nizam-ı âlemin kaidelerini tecdit edecek faydalı bir muhtasar kitap” telif etmeye sevk etmiştir:

Pes, bu vücûh ve esbâb bana münkeşif oldukda Allâh Te'âlâ Hazretlerine ağlar iken taleb itdim dahi zamânun nekbetlerinden şikâyet ider iken Allâh Te'âlâ Hazretlerinden istihâre itdim. Pes Hak Te'âlâ bana hayrlı itdi ifâde idici bir muhtasar kitâb yazmağı bu bâbda ya'nî bu nizâm-ı 'âlem bâbında, eyle muhtasar kitâb ki nice kelimeleri müştemil ve câmi' ola. Şöyle kelimeler ki lafzları muhtasar ve tahtlarında me'ânî-i kesîre mûnderic ola, nizâm-ı 'âlemün ka'idelerini tecdîd itmekde ifâde idici bir muhtasar ola. Dahi bir muhkem kitâb yazmağı hayrlı gördi ki 'akl sâhiplerinün hâlis olan sözlerini mutazammın bir kitâb ola. Öyle hâlis sözler ki ma'arif u hikmetlerden ola, ahvâl-i benî Âdem intizâmının binâlarını muhkem eylemekde müfid ve muhtasar ola.¹⁹

Akhisârî, eserini kaleme alırken kendinden önce yazılmış kitaplardan yararlandığını, bunlardan iki tanesinden ise özellikle istifade ettiğini kaydeder. Bunlar; Kâdî Beyzâvî'nin meşhur tefsiri ile Zemahşerî'nin *Rebû'ü'l-ibrâr ve nusûsü'l-ahbâr* adlı eseri üzerine Hatibzâde tarafından yapılmış *Ravzatü'l-ahyâr* adlı ihtisar çalışmasıdır.²⁰ Müellifin bu eserlerden *Usûlü'l-hikem*'in sistematığı açısından değil, dile getirmeyi amaçladığı hususlarda verdiği misaller ve aktardığı anekdotlar

18 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 2b-3b.

19 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 3b-4a.

20 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 4a.

bakımından yararlandığı söylenebilir.²¹ Metinde hemen her bahis, ilgili konudaki temel yaklaşımı desteklemek üzere âyetler, hadisler, hikemî sözler ile meşhur hükümdar, halife ve sultanların hayatlarından aktarılan anekdotlarla temellendirilmektedir. Bu yönüyle risâle, klasik siyasetnâme türünün karakteristik özelliklerini yansıtan bir örnek teşkil etmektedir.

III. Tercüme Usulü

Osmanlı siyaset düşüncesi mütercimleri, çoğu zaman kendilerini yalnızca metni bir dilden diğerine aktaran kimseler olarak değil, metni içinde bulundukları bağlama göre yeniden yorumlayan ve gerektiğinde açıklamalarla metni zenginleştiren birer şârih ve hatta musannif konumunda görmüşlerdir.²² Kuşkusuz Akhisârî'nin tercümesi de bu yaklaşımın tipik bir örneğini teşkil eder. Mütercimler çoğu zaman tercüme sürecinde izledikleri yöneme dair bilgilere yer vermezken Akhisârî'nin tercümenin girişindeki ifadeleriyle bu hususa da açıklık kazandırdığı görülmektedir. Burada doğrudan kendisine risâleyi Türkçeye “terceme ve şerh” etmesi yönünde bir talep geldiği ve bu doğrultuda metni “lisân-ı Türkî ile şerh u beyân ve îzâh u ‘iyân” ettiği ifade edilmektedir. Bu ifadeler risâlenin salt bir tercümeden ibaret olmadığını ilk ağızdan tescillemektedir. Ayrıca tercüme metni de bu durumu açık bir biçimde teyit etmektedir. İki metnin muhtevası incelendiğinde tercümenin ana metne sık sık ilâve birtakım değerlendirmeler ve hatta bazı bölümleri itibarıyla şerh niteliği taşıyan tafsilatlar barındırdığı rahatlıkla anlaşılabılır. Akhisârî, metni muhatap kitlenin zihnine ve gündemine yaklaştırmak maksadıyla kaynak metinde kapalı kalabilecek noktaları ilâvelerle zenginleştirmiş, kimi zaman yeni anekdotlar eklemiş, bazı ifadeleri daha anlaşılır kılmak için genişletmiş, kısacası kaynak metni muhtelif yönlerden ve doğrudan Osmanlı bağlamına ait malumatlarla zenginleştirmiştir. Bu kabil ilâvelerin daha ziyade mütercimin bizzat şahit olduğu somut hadiseler etrafında yoğunlaştığı görülür. Tercüme tarihî açıdan da önemli kılan bu hususun, kimi zaman müellifin mevcut duruma dair eleştirel gözlemleriyle birleşmesi tercüme Osmanlı siyaset düşüncesi bakımından ayrıca değerli kılmaktadır. Bu sebeplerle eserin harfî bir tercüme olmadığını altını çizmek gerekir. Aksine tercüme faaliyetinin yanı sıra güçlü bir şerh yönü de barındırdığı için metni bir “tercüme-şerh” olarak nitelendirmek daha isabetlidir. Bu nitelendirme sürecin basit bir dil aktarımından ibaret olmadığını, mütercimin metne yönelik katkı ve müdahalelerinin belirginleştirilmesi açısından da daha elverişli olabilir. Zira Akhisârî yalnızca metni aktaran bir mütercim değil, metin üzerinde yeri geldiğinde bir şârih gibi kapalı noktaları izah eden ve hatta kimi zaman yeni bilgiler ve yorumlar ekleyerek bir musannif gibi çeşitli roller üstlenmiştir. Bu

²¹ Köksal, “Giriş,” s. 24.

²² Bu yönde bir tespit için bkz. Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, s. 130-131; a. mlf. “Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri,” s. 429.

durum *Usûlü'l-hikem*'in hem müellifi ve hem de mütercim-şârihi olan Akhisârî'nin siyaset sahasındaki düşüncelerini ve Osmanlı bağlamındaki konumunu bütüncül bir biçimde değerlendirebilmek için tercümesini de dikkate almanın gerekliliğini ortaya koyması bakımından da önem taşır.

IV. Tercümenin Planı ve Muhtevası

Tercüme, giriş, mukaddime, dört bölüm (*asl*) ve hâtimeden müteşekkildir. Girişte²³ yukarıda genişçe ele alındığı üzere risâlenin telif ve tercüme süreci, amacı, ithaf mercii ve bağlamına ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

A. Erkân-ı Erba'a: Nizâm-ı Âlemin Temeli Olarak Dört Sınıf

Mukaddime kısmı²⁴ klasik toplumsal dört sınıf anlayışını konu edinir. Kökleri çok eskilere kadar uzanan ve temelde toplum düzeninin (nizâm-ı âlem) uyum içinde işlemesi için her grubun kendi görevini yerine getirmesi gerektiği fikrine dayanan bu anlayışın fikrî zemini Akhisârî tarafından şöyle formüle edilmektedir:

Kitâbun mukaddimesi ‘âlemün nizâmına sebep olan nesnenin beyânındadır. Ol sebep-i nizâm-ı ‘âlem budur ki tahkîk Allâh Te‘âlâ Hazretleri çünkü ‘âlemün bâkî olmasını takdîr eyledi nev’-i insânun bâkî olmasıyle, ya’nî mâdâme ki nev’-i insân bakî ola ‘âlem dahi ma‘lûm olan vakte değin ki yevm-i kıyâmetdür. Dahi insânun bekâsını evlâd getürmek ile takdîr eyledi. Bu evlâd ve nesl ise mu‘âşeret ve çiftlenmek ile olur, bu ise olmaz, illâ mâl ile olur, mâl ise olmaz, illâ te‘âmül ile olur ya’nî halk birbiriyle mu‘âmele ve alışveriş itmekle olur. Böyle olıcak bir üslûb ve kâ’ideye ihtiyâc vâkî’ oldu ki ol üslûb ve kâ’ide ile nev’-i insânun masâlihi zabt oluna ahsen ve âsân vech üzre cemi’ zemânda. Pes böyle ihtiyâc vâkî’ olıcak, Allâh Te‘âlâ Hazretlerinden ilhâm ve tevfikle ‘âlimlerin eskileri tertîb itdiler dahi eskilerin ‘âkilleri tertîb itdiler benî Âdem oğullarını dört bölük üzre tertîb itdiler. Dört sınıfdan birini kılıç için ta’yîn itdiler dahi birini kalem için dahi birini eken ve biçen için dahi bir bölüğünü san’at ve ticâret için ta’yîn itdiler.²⁵

Buna göre Allah, dünyanın varlığını insan neslinin devamına bağlamıştır. Neslin bekası da çocuk sahibi olmak, bu ise bir arada yaşamakla mümkün olur. Aile kurmak ve geçimi temin etmek için ekonomik bir yapıya, yani insanların birbiriyle alışveriş yapmasına ihtiyaç vardır. Tüm bu ilişkilerin karmaşaya yol açmaması için bir toplumsal düzene ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda “âlimlerin eskileri” ve “eskilerin ‘âkilleri” toplumu dört temel sınıfa ayırmıştır. Her sınıfın kendine özgü bir ameli ve toplumsal düzeni sürdürmeye matuf bir

23 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 1b-4b.

24 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 4b-7b.

25 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 4b-5a.

görevi vardır. Birinci sınıf “kılıç ehli” olup padişahı, vezirleri ve padişah nâiblerini kapsar. Bu sınıfın temel vazifesi diğer bütün sınıfları adalet ve hüsn-i siyaset ile sevk ve idare etmektir. Fakat bunu yaparken “kendüler bildüğü ve istediği üzre değil, belki ‘âlimlerün ve ‘âkillerün tedbirleri ve re’yleri ile olmak gerekdür ki hatâ’ vâki’ olmaya.” Bu sınıfa has diğer ameller ise düşmanı def etmek için kıtal etmek ve ümerânın sorumluluğunda bulunan diğer işleri takip etmektir. İkinci sınıf “kalem ehli” olup âlimler, âkiller ve sâlihlerden oluşur. Bunlara mahsus olan amel marûfu emredip münkerden sakındırmak, şeriatın hükümlerini her bir sınıfa tebliğ etmek, dîn ü diyâneti talim edip halkı ibadete teşvik etmek, cümle halkın hayrına bilhassa sultanın salahına dua etmektir. Üçüncü sınıf “ziraat ehli” olan çiftçilerdir. Onlara düşen ekip biçmek suretiyle toplumun tüm kesimlerine yetecek miktarda üretimde bulunmaktadır. Dördüncü sınıf ise “sanat ve ticaret erbabı” olup zanaatkârlar ve tacirlerden oluşur. Bu sınıfa özgü olan amel ise kendi mesleklerinin gerektirdiği ve halkın faydasına olan işlerle meşgul olmaktır.²⁶

Bu tertip ve düzeni, öteden beri kabul görmüş bir uygulama olduğunu vurgulamak üzere “tertîb-i kadîm”, “üslûb-ı kadîm” ve “tarîk-i mergûb” şeklinde nitelendiren Akhisârî, söz konusu toplumsal model ile nizâm-ı âlem arasında sıkı bir ilişki kurar. Ona göre dört sınıfın dışında kalan kimselerin kendi hallerine terkedilmeleri bütün sınıflar için tehlike teşkil eder. Zira “mülk ve saltanat, ancak her bir sınıf ehlinin kendilerine mahsus olan amel üzere sabit ve kaim olma-sıyla nizam bulur.” Bu nedenle gerekirse bu türden kimseleri “cebr ile esnâf-ı erbaa’dan birine ilhak etmek gerekir.” Aksi takdirde bu durumun “cemi’ esnâf halkına zahmet ve muzâyaka vereceğini” belirten Akhisârî, geçmiş sultanların zamanında bu ilkeye riayet edildiğini belirtip “şimdiki zamanlarda” buna gerekli özenin gösterilmediğinden yakınır. Kaynak metinde yer almayan tercümedeki bu ifadeler şöyledir:

Selâtin-ı selef *rahimehümullâh* zemânlarında bu makûle mu’attal kimes-neler her yılda bir kere teftîş olup men’ olunurlar idi. Hatta bu makûle ‘Arab tâifesinün men’i müte‘azzir olduğu için Rûmeli’ne geçmesünler diyü iskelelerde muhkem yasak olunur imiş. Ol sebebdan zemân-ı evâilde diyâr-ı Rûm’da hayr u bereket ziyâde imiş. Nolaydı şimdi dahi teftîş olup halk bî-kesb ve bî-kâr olmakdan men’ olunalar idi.²⁷

Geçmişte başıboş ve işsiz insanların yıllık teftişlerle kontrol altında tutulduğunu, hatta bazı göçebe Arap gruplarının limanlar marifetiyle Rumeli’ye geçişlerinin engellendiğini hatırlatan Akhisârî, o dönemlerdeki bereketin sebebinin de bu düzen olduğunu düşünmekte ve “nolaydı şimdi dahî teftîş olup halk bî-kesb ve bî-kâr olmakdan men’ olunalar” şeklinde yakınarak bir bakıma “kanûn-ı kadîm”e

26 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 5a-6a.

27 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 6b.

duyduğu özlemi dile getirmektedir. Kuşkusuz bu özlem müteakip satırlarda kendisini çok daha açık bir biçimde gösterecektir.

Bir diğer tehlike ise “bir sınıf ehlinin kendi amelinden alınıp başka sınıfın ameli üzerine cebr ve teklif olunmasıdır.” Böyle bir uygulamanın, toplumsal yapıda karışıklıklara sebebiyet vereceğini kaydeden Akhisârî, 1001/1592 senesinden itibaren şahit olunan bu nevi uygulamaların bazı bölgelerde -bilhassa Hırvat ve Bosna serhadlerinde- yol açtığı nizamsızlık örneklerinden bahseder. Kaynak metinde müellifin işaret etmekle yetindiği bu hususlar tercümede genişletilerek aktarılmaktadır:

Pes bundan ma'lûm oldu ya'nî bu takdîr-i kâ'ide ve tefsîr-i zâbıtan bi-lindi ki pes lâıyk değildir ki bir sınıf ehli kendü 'amelinden men' olunup âhar sınıf ehlinün 'ameline cebr ü teklif oluna. Zîrâ tahkîk bu makûle cebr ü teklîf ihtilâlî ve teşevvüşü icâb ider. Nitekim bu birkaç yılda ihtilâl ve teşevvüş bu sebep ile vâki' oldu. Re'âyâ ve kurâ halkı ve ehl-i sanâyi' ve kasabât halkı serhadlere sürülüp muhârebe üzre cebr olunmağla 'asker olan sipâh ve neferât muhârebede ihmâl idüp zâbitler tekâsül idüp ihmâl itmeğle esbâb-ı me'âş mükedder olup vilâyetde kaht u galâ bir mertebeye vardı ki zemân-ı evvelde birer akçeye alınan ba'zı nesne şimdi onar akçeye bulunmaz oldu. Bu re'âyâ ve kasabât halkı muhârebeye cebr ile sürülmek kadîmden olmayup bin bir târihinden bu âna gelince vâki' oldu. Husûsan serhadd-i Hırvat ve Bosna'da târîh-i mezbûrdan berî her yıl sefer zemânı olduğu gibi serasker olanlar vilâyete âdemler salup reâyâ ve berâyâyı ve kasabâtda olan cemâ'at-ı müslimîn ve ehl-i hîrîf olanı cebren sefere sürmekle derdmend re'âyâ ekinsiz kalup kasabât câmi'lerinde cemâ'at ile namâzlar kılınmayup du'âlar olunmamak ile vilâyetde kaht u galâ ve envâ'-ı belâ zuhûr eylediğinden 'askerün dahi işleri rast gelmeyüp firâr ider oldılar.²⁸

Buna göre bir sınıfa mensup kimselerin kendi işlerinden alıkonularak zorla başka bir sınıfın ameli yerine getirmeye mecbur bırakılmaları doğru değildir. Çünkü böyle bir müdahale, toplumsal düzenin bozulmasına ve kargaşaya yol açar. Nitekim son birkaç yıldır yaşanan karışıklık ve bozulma da tam olarak bu sebepten kaynaklanmıştır. Köylüler, zanaatkârlar ve kasaba halkı zorla sınırlara sürülerek savaştırıldığı için, asıl işi savaşmak olan askerler gevşeklik ve ihmalkârlık göstermeye başlamıştır. Bunun sonucunda geçim düzeni bozulmuş, ülkede kıtlık ve pahalılık öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki, eskiden bir akçeye alınan bazı şeyler şimdi on akçeye bile bulunmaz olmuştur. Özellikle 1001/1592 senesinden itibaren daha çok Hırvat ve Bosna serhadlerinde şahit olunan bu nevi uygulamaların neticesinde çiftçiler tarlalarını ekemez olmuş, kasaba camilerinde cemaatle namaz

28 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 6b-7a.

kılınmaz, dualar edilmez hale gelmiştir. Böylece ülkede kıtlık, pahalılık ve türlü belalar baş göstermiş, askerlerin de işleri yolunda gitmediği için ordudan firar etmeye başlamışlardır. Osmanlı devlet ve toplum düzeninin içine sürüklendiği bu zafiyet karşısında “saltanatın nizamı ve halkın intizamı” için yapılacak şey bellidir: Tertîb-i kadîm, ya’nî muktezâ-yı şer’-i şerîf üzere olmak:

Mâdâme ki pâdişâhun muhâfazası tertîb-i kadîm üzere ola, muktezâ-yı şer’-i şerîf ile zabt idüp her sınıf ehlini kendü ‘amelinde sâbit ve kâim eyleye, mülk ve saltanatı nizâm cihetinden ziyâde olur dahi Âdem oğlanlarının hâlleri intizâm cihetinden ziyâde olur dahi pâdişâhlık kuvvet cihetinden ziyâde olur. Ammâ kaçan ki bu üslûb-ı kadîm ri’âyet olunmakda ihmâl vâki’ olsa dahi bu tarîk-i mergûb himâyet olunmakda ihmâl vâki’ olsa mülk ve saltanata fesât sirâyet ider dahi dört taraftan pâdişâhlığa za’f sirâyet ider. Yâ Allâh sen sakla dahi yâ Rab devlet-i ‘Osmâniyye’yi siyânet idüp me’mûn eyle intikâlî îcâb ve iktizâ ider nesnelerden.²⁹

B. Kânûn-ı Kadîm Işığında Devletin Nizamı: Temel İlkeler ve Sapmalar

Eserin birinci bölümü³⁰ “padişahlığın nizam ve intizamını sağlayan hususlar” ile “padişahların devletine zarar ve noksan getirecek şeyler” hakkındadır. Nizam ve intizamı sağlayan hususların başında adalet ve hüsn-i siyâset gelir. Padişah ve yönetimi altındaki tebaa hakkında hayırlı olan bütün hususların adalet ve ihsanı emreden ilahî buyrukta münderiç olduğunu ifade eden Akhisârî, riyasetin ancak *adl* ve *hüsn-i siyâset* ile sebat ve kemâl bulacağını belirtir: “Padişahlık olmaz, illâ adl ile, dahi hüsn-i siyâset ile olur.” Padişahın dikkat etmesi gereken bir diğer temel unsur, halkın maslahatını ilgilendiren görevleri ve diğer her işi ehline tevdi etmektir. Bir işin müstahakkına emanet edilmemesi, o işe liyakat sahibi kimselerin kalplerini padişaha karşı soğutur. Sâsânî hanedânlığının bu ilkeye riayet etmemesi sebebiyle yıkıldığına işaret ettikten sonra “bunda şimdiki zamânda azîm tenbîh ve îşâret vardır” diyen Akhisârî, kaynak metinde belirtmediği bu “tembih ve işaretleri” tercümesinde açıklığa kavuşturur. Kendi zamanında devlet işlerinde meydana gelen *halel* ve *teşevvüşü* mansıpların ehline tevdi edilmediğine bağlayan müellif, “nizam bozulmaya başladıktan beridir yüksek mansıpların o işlere liyakati olmayanlara verilir olmasından” duyduğu rahatsızlığı dile getirir ve *uslûb-ı kavîm* ve *kânûn-ı kadîm* ile amel edilmesi için niyazda bulunur:

İşâret ve tenbîh oldur ki manâsıb-ı ‘âliyyenün ta’yîn ve taklîdi ve tuğrâ-yı garrânun tahrîr ve tesvîdi kadîmden âsitâne-i sa’âdetlerine meşrût ve zât-ı şerîflerine mahsûs iken zuhûr-ı ihtilâlden nâşî ulu mansıplar

29 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 7a-b.

30 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 7b-15a.

nâ-ehle [virilüp] tuğrâ yazmağa ruhsat virilüp manâsıb-ı ‘âliye ve umûr-ı mu’azzama kâdir olmayanlara virilür oldılar. Bu bir emr-i hatarnâk ve ma’nâ-yı vehimnâkdur ki mâverâsında hâvf-ı ‘azîm vardır. Hemân Allâh Te’âlâ Hazretleri üslûb-ı kavîm ve kânûn-ı kadîm ile amel olunmağa hidâyet ve ‘inâyet eyleyüp sonunu hayr eyleye.³¹

Padişah olana gerekli diğer hususlar, akıllı, âlim ve islah edici bir vezir seçmesi, âlimlere, sâlihlerle ve dua ehline tazim ve ikramda bulunması, yönetimi altındaki halkın bütün sınıflarına karşı cömert davranması, onlara ihsan ve in’âmda bulunması, vakur, halim, öfkesini kontrol edebilen, sabırlı ve güvenilir bir kimse olmasıdır.³²

Saltanatın zevaline yol açabilecek sebepler ise padişahın tecrübesiz ve işlerin sonunu düşünmeyen kimseleri vezir ve müşavir edinmesi, kendi dostlarını incitmeye başlaması, devlet gelirlerinin giderleri karşılayamaz bir hale gelmesi, bir kimsenin nasbı veya azlı konusunda keyfi davranması ve ulemâyı tahkir etmeye yönelmesidir. Bununla birlikte saltanatın zevalinin en açık alameti, şeriat ahkâmı ile amel edilmemesi, bu ahkâmın tenfiz ve icrasında gereken ciddiyetin gösterilmemesidir. En yakın alamet ise asker zulüm eylemeye başladığı halde kimsenin bu zulmü bertaraf etmek için harekete geçmemesidir.³³

C. İstişare: Âlemin Nizamı İçin Bir Gereklik

İkinci bölümde³⁴ istişare ve re’yin önemi ile yönetimde tedbiri zaafa uğratan hususlar üzerinde durulur. Buna göre padişah ve vezirlerin bütün önemli işlerde âlim, âkil, tecrübe sahibi kimseler ve devlet erkânıyla istişare etmeleri gerekir.³⁵ Bu bağlamda “Müşavere için mutlaka kocamış kimseler gerektir” denilerek başkalarıyla -bilhassa gençlerle- müşavereyi terk etmeyi salık veren anlayış “zamane büyüklerinden bazılarının” düştüğü bir hata olarak görülür.³⁶ Ana metinde yer almayan müellifin kendi dönemine ilişkin bu tespiti, ilerleyen satırlarda tercüme metinde aynı bağlamda tekrarlanır:

Hazret-i İskender dimiş racûl-i hakîrden sâdır olan ulu re’yî istihkâr eyleme. Ya’nî bir hor kimesneden bir ‘azîm re’y ve tedbîr sâdır olsa sen onu horlama ve terk eyleme. Zîrâ tahkik eyü inci tahkîr olunmaz onu çıkaran hor olmağla. Bundan ma’lûm oldu ki zemâne a’yânı ba’zı fukarâdan sâdır

31 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 10a.

32 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 10a-13b.

33 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 13b-15a.

34 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 15a-18a.

35 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 15a.

36 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 16b.

olan re'y-i savâbı beğenmeyüp terk itdükleri hatâ' imiş zîra hak söz her kimden sâdır olursa makbûl olmak gerekdür.³⁷

Yönetimi zaafa uğratan hususlar ise üç başlık altında toplanır Birincisi yönetimde ortakların sayısının fazla olmasıdır. İkincisi yönetime ortak olanların birbirlerine haset beslemeleridir. Üçüncüsü ise amme menfaati namına yapılacak bir işte o işe liyakat sahibi olan kimsenin bulunmayıp liyakat sahibi olmayan birinin hazır bulunmasıdır.³⁸

Takip eden değerlendirmelerinde sözü tekrar istişare ilkesine getiren Akhisârî, bu kez çok daha güçlü bir vurguyla meşveretin önemine dikkat çeker ve ardından dönemindeki mevcut durumu da bu açıdan eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutar. Ona göre “re'y ve meşveret, mühim olan işlerin en gerekisidir.” Ne var ki “bugünlerde” ikisi birden ihmal edilir olmuş, buna gereken ihtimam gösterilmemiş ve bu sebeple “umûr-ı nizâma halel teveccüh etmiştir.”³⁹

D. Kılıç ve Tüfek Arasında: Savaş Teknolojisine Uyumun Gerekliliği

Üçüncü bölüm⁴⁰ savaş araç gereçlerini doğru ve yerinde kullanmanın, bu alandaki yeni gelişmelere ayak uydurmanın gerekliği ile askerın sevk ve idaresi gibi hususları ihtiva eder. Dönemin askerî gelişmelerine ilişkin eleştirel gözlemlerin ve bunların çözümüne dair tavsiyelerin dile getirildiği bu bölüm dikkat çekici değerlendirmeler içerir. Korunma ve savaşma ile ilgili birtakım araç ve gereçlere işaret edildikten sonra bunların her türlüşünü temin edip kullanmanın gerekliğine vurgu yapılır. Bununla birlikte Akhisârî'ye göre “şimdiki zamanlarda her iki hususun da terk olunduğu yaygındır.” Bu durumun askerlerin savaştan firar etmelerine yol açtığını belirten mütercim, bunun Eğri seferinde, “ma'reke-i ‘uzmâda” bilhassa Rum diyarında ve Bosna'da karışıklık döneminden (*târih-i ihtilâl*) beridir açıkça görüldüğünü söyler. Ona göre bunun başlıca nedeni, serasker olanların askerleri bizzat yoklamaya mukayyet olmamaları, bu hususta ihmalkâr davranmalarıdır. Halbuki savaşta itimat edilmesi gereken husus, -geçmiş zaman sultanlarının yaptığı gibi- askerini bizzat yoklamak, savaş araç gereçlerini incelemek ve bunları temin edip kullanmaktır. Nitekim bu husus, “bilhassa bu asırda ve bu zamanlarda” hayatî bir önem taşımaktadır: “Öyle zannederiz ki bu tarihte küffar ile mukavemetten müşahede ettiğimiz acziyet, bu ulu maslahat ve bu ulu farz terk olunup ihmal olunmaktadır.”⁴¹

37 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 17a-b.

38 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 17b.

39 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 17b-18a.

40 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 18a-22a.

41 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 18a-19b.

Yeni savaş teknikleri ve silâhları karşısında Osmanlı ordusunun bu gelişmelere ayak uyduramayıp geri kalmış olması içinde bulunulan zamanın bir diğer problemi. Zira yapılan savaşlarda düşman orduları yeni icat edilen “silâhlar, toplar, tüfenkler ve daha nice türlü aletler” kullanmakta; buna mukabil Osmanlı ordusu, yeni icatlara ayak uydurmak bir yana eski türden silâhları kullanmaktan bile geri kalmaktadır. Akhisârî’ye göre Hırvat serhaddinde elli yıldır olan budur ve esasen başlarına her ne geldiyse bu sebeple gelmiştir.⁴² Ana metinde de değinilen bu hususlar tercüme metninde daha belirgin bir ifade tarzına bürünmektedir:

Tahkik biz elli yıldan berü diyârimızda ki serhadd-i Hırvatdur tecrübe itdük. Tahkik ehl-i harbden olan düşmenlerimiz her bâr ki yeniden bir dürlü âlât ihdâs idüp kullanmağa başlasalar bizüm üzerimize galebe eylemeğe başlarlar. Andan sonra heman ki biz dahi onclayın âlât idinüp kullanmağa başlasak heman Allâh Te’âlâ Hazretlerimin ‘avniyle mel’ûnlar üzre gâlib oluruz zîrâ dîn-i İslâm kuvvet üzredür. Ammâ şimdiki zemânda ehl-i harb olan düşmen mübâlağa ider oldılar ihdâs olunan ba’zı aletler kullanmakda. Tüfenkler ve toplar gibi ya’nî nice dürlü tüfenkler ve toplar ihdâs idüp ifrât ile kullanur oldılar. Ammâ bizüm ‘askerimiz ol makûle âlât idinüp isti’mâlde ihmâl ider oldılar, belki kadîmden olan âlâtı bile isti’mâlde ihmâl ider oldılar. Pes bu sebep ile uğradılar şol nesneye ki uğradılar, ya’nî cenge tayanmayup firâr ider oldılar.⁴³

Padişahın ve seraskerin gazileri cenge teşvik etmeleri ve savaşmak hususunda sâbit-kadem olmaları gerektiği salık verilir. Bu vecibeyi “Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde [sabırlı] yüz kişi bulunursa inkâr edenlerden bin kişiye galip gelirler” meâlindeki âyetle istişhad eden Akhisârî, tercümeye ilâve olarak ilgili âyetin Eğri seferinde tezahür ettiğini anlatır:

Nitekim bu ma’nâ-yı bâhir ma’reke-i kübrâda zâhir oldu ki ‘asker-i küffâr-ı hâkisâr ile temâm cenk olunur iken İslâm ‘askerinin ekseri firâr itdüklerinde ‘izzetlü ve sa’âdetlü Hüdâvendigâr-ı ‘alî-vakâr hazret-i Sultân Mehmed Han Gâzî hünkâr şecâ’at ve mehâbet ile turduğı yerde sedd-i İskender-vâr sebât u karâr ve sabr üzre üstüvâr olduğı ecilden ‘inâyet-i Hüdâ-yı kahrî ile küffâr-ı hâkisâra bir mertebe inhizâm u inkisâr vâki’ oldu ki ilâ yevmi’l-kıyâm beyne’l-enâm hikâyet ve rivâyet olunur.⁴⁴

Son olarak padişahın mutlaka muharebe etmek zorunda kaldığı takdirde harp meydanında nasıl davranması ve bir düşmanı mağlup eyleyip onu kendine tâbi kıldığı durumda nasıl bir siyaset izlemesi gerektiği gibi hususlara değinilir.

42 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 19b.

43 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 19b.

44 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 20a.

Düşmana karşı izlenecek siyasete dair yapılan tespit ve tekliflerin pratik hadiseler üzerinden temellendirilmesi dikkate değerdir. Zira Eflak, Boğdan ve Erdel vilayetlerinde “olan bitenler” bu hususta sultana ve seraskere nasıl bir siyaset izlemeleri gerektiğini ortaya koyar niteliktedir.⁴⁵

E. Zafer ve Mağlubiyet Sebepleri

Dördüncü bölümde⁴⁶ zafer ve hezimete sebep olan hususlar ele alınır. Buna göre muzaffer olmaya götüren etkenlerin başında Müslüman askerlerin salâh ve takvâ (*perhizkâr*) üzere olmalarıdır. Bu itibarla padişah ve vezirlerine düşen, askerlere bu hal üzere olmalarını emredip onları fık ve isyana, kahvehaneler gibi bid‘at ve beyhûde işlere meyletmekten alkoymalarıdır ki bu da *hüsni-siyâset* ve *zabt* ile mümkündür. Zaferin bir diğer vesilesi, âlimlerin, şeyhlerin, zayıf ve fakir kimselerin hayır dualarıdır. Dua ehli kimselerin incitilmemesi gerektiğini belirten Akhisârî, kendi asrında bu zümreden yüz çevrildiğine, onların rencide edilip küçümsendiğine ve bunun özellikle “hünkâr kulu” (ana metinde *et-tâifetü'l-hâssa*) taifesi tarafından yapıldığına dikkat çeker. Galibiyet elde ettikleri takdirde askerlere ihsanda bulunmayı vaat etmek, ahde vefa göstermek, savaştan firar edenleri idamla (*kahr* ve *siyaset*) tehdit etmek gibi hususlar da padişah için nusret ve zafer sebebidir. Ordunun sırf i'lâ-yi kelimetullah gayesiyle savaşması, ülü'l-emre mutlak surette itaat etmesi, kendi aralarında birlik, kardeşlik ve ülfet tesis etmesi ve tefrikadan uzak durması da yine zafere vesilen olan hususlardandır. Akhisârî, özellikle bu son hususun, yani asker arasında birlik ve beraberliğin tesis edilmesinin son derece önemli olmasına karşın, kendi devrinde mevcut durumun bu idealden uzak olduğunu, asker arasında ayrılıkların ve bölünmelerin çoğaldığını dile getirir ve bu hususlarda gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini salık verir.⁴⁷

Hezimete sebeplerinin başında ise şimdiye değin zikredilen hususlarda gösterilen ihmalkârlık ve gevşeklik yer alır. Hezimete uğramanın ve kâfirlerin musallat olmalarının asıl sebebinin zulüm ve isyan olduğu belirtilir. “Rum diyarında üç yıldan beridir (1001-1003) İslâm askerleri arasında zulüm ve haddi aşmanın zuhur ettiğini” belirten Akhisârî, bunun *zabt ve siyâsette* terk ve ihmalden kaynaklandığını kaydeder. Hezimete götüren diğer bir sebep ise mala tamah etmek, savaş için uygun olmayan bir zamanda harbe girişmek, gurura kapılmak ve düşmanı küçümsemektir.⁴⁸

Eserin hâtime kısmında⁴⁹ ise sulhun, ahde vefa göstermenin önemi ve gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Savaşın acı ve ıstıraba neden olduğu, barışın ise

45 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 21b-22a.

46 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 22a-24b.

47 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 22a-23b.

48 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 23b-24b.

49 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 24b-26a.

huzur ve güveni temin ettiği anlatılmakta, ahde vefa göstermenin sorumluluğuna dikkat çekilmektedir.⁵⁰

Sonuç

Osmanlı devlet ve toplum düzeninde ortaya çıktığı varsayılan çeşitli alanlardaki aksaklıkların sebeplerini tespit etmek ve bunların çözümüne dair tavsiyeler sunmak maksadıyla telif edilen eserlerin öncü örneklerinden biri olan *Tercüme-i Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-âlem* birçok açıdan üzerinde durulmaya değerdir. Osmanlı siyaset düşüncesi tercümelerinin önemli bir halkasını teşkil eden eser, kuşkusuz X/XVI. yüzyılın sonlarına doğru güçlenen ıslahat söyleminin ve bu doğrultuda gelişen yazım geleneğinin de etkili bir temsilcisidir. Bu yönleriyle eser, tarih boyunca Osmanlı toplumunda oldukça ilgi görmüş ve çok okunmuştur. Eserin Türkiye’de ve Türkiye dışında çok sayıda yazma nüshasının bulunması bunun somut bir göstergesidir.

Eserin dikkat çekici yönlerinden biri somut meseleler üzerinde durması sebebiyle içerdiği ıslahat önerilerinin siyasetin pratik veçhesine ilişkin olması ve bu yönüyle öne çıkmasıdır. Risâlenin telif sebebi olarak takdim edilen X/XVI. asrın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet ve toplum düzeninde baş gösterdiği düşünülen bozulma eserde genel itibarıyla müellifin bizzat şahit olduğu somut gelişmeler üzerinden tenkitçi bir yaklaşımla gösterilmeye çalışılması bu bakımdan büyük önem taşır. Mevcut durumun eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutulduğu bu kabil hususların başında mansıpların ehline verilmemesi, adalet ve hüsn-i siyaset ilkesinin ihmal edilmesi, önemli işlerde *istişare*, *re’y* ve *tedbîr*in gözetimelememesi, ilmiye sınıfının tazim edilmesi gerektiği yerde tahkire uğraması, askerin tedbiri konusundaki zafiyet, halkın yaygın bir şekilde Müslüman askerler tarafından zulme uğraması, birlik ve beraberlik içinde olması gereken asker sınıfının kendi aralarında tefrikaya düşmesi gibi problemler gelmektedir.

Eserde dikkati çeken diğer bir husus, geleneksel uygulamadan (*kânûn-ı kadîm*) sapmanın yer yer nizâm-ı âlemin bozulmasına bir sebep olarak takdim edilmesidir.⁵¹ Dönemin siyasetnâme türü metinlerinin diğer bir kısmında da rastlanan ve kânûn-ı kadîme tekrar dönüşü teklif eden bu anlayış, eskiye duyulan özlemin yanında mevcut durumun/dönemin müellifin tasavvurundaki ideal düzeni yansıtmadığının bir işareti olarak da yorumlanabilir.

Osmanlı’nın uzun ve yıpratıcı harp yıllarından geçtiği ve bu sebeple ileri savaş silâh ve tekniklerinin hayatî önem kazandığı bir dönemde kaleme alınan *Usûlü'l-hikem*, Osmanlı askerî teşkilâtının teknik yetersizliklerine ve bu sahadaki yeni teknolojik gelişmelere uyum sağlayamamasından doğan problemlere ilk

50 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 24b-25a.

51 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 3b, 6b-7a, 18a-b.

dikkat çeken eserlerden biri olması⁵² yönüyle de ayrıca önem taşır. Askerî alandaki gelişmeleri yakından takip eden, orduyla birlikte seferlere ve savaşlara katılan, devletin gidişatına dair gözlemlerde bulunan biri olarak öne çıkan Akhisârî'nin, bizzat savaş meydanında edindiği tecrübeye dayanan eleştirel değerlendirmeleri ve bunlara dair somut çözüm önerileri eseri tarihi açıdan da önemli kalmaktadır.⁵³

Akhisârî'nin oldukça erken denilebilecek bir dönemde özellikle Batı orduları karşısındaki mağlubiyet sebeplerine dikkat çekerek çözüm önerilerinde bulunması benzer sorunlarla yüzleşen müellifler için bu risâleyi tartışmasız bir kaynak haline getirmiştir. Müellifin Osmanlı siyaset düşüncesi içerisindeki konumuna dair tafsilatlı incelemelerden mahrum olursa da erken bir dönemde dile getirdiği tespitlerin kendisinden sonraki siyaset yazarlarını etkilediği, isim vererek yahut vermeksizin bu tespitlerin farklı metinlerde kendisine yer bulduğu anlaşılmaktadır. *Usûlü'l-hikem*'in bizzat müellifi tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olmasına rağmen farklı müellifler eliyle tercüme edilmesi, başlık ve muhteva düzeyinde farklı müstakil risâlelere tesir etmiş olması ve kendisinden yapılan geniş alıntılarının farklı derlemelerde yer alması bu etkinin açık göstergelerindendir.⁵⁴

Usûlü'l-hikem'in bizzat müellifi tarafından tercüme edilmiş olması, esere ve tercümesine yönelik ilgiyi başlı başına anlamlı kılan bir husustur. Bu tercümeyi asıl önemli kılan nokta ise harfî bir aktarımın ötesine geçerek metni geliştirmeye ve zenginleştirmeye yönelik tasarruflar içermesi ve bu yönüyle bir "tercüme-şerh" niteliği kazanmış olmasıdır. Bu durum tercümeyi salt bir aktarım faaliyeti olmaktan çıkarak bir tür yeniden üretime dönüştürürken aynı zamanda müellifin siyaset düşüncesini daha açık ve izlenebilir kılan bir kaynak haline getirmektedir.

52 Köksal, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler*, s. 82.

53 Köksal, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler*, s. 32.

54 Yukarıda bahsi geçen Mustafa b. Mustafa ve Hasanbeyzâde Ahmed Paşa gibi müelliflerin Akhisârî'nin eseriyle hem başlık hem de muhteva bakımından büyük benzerlik taşıyan eserleri bu açıdan dikkat çekicidir. Akhisârî'nin eseriyle muhteva yönünden farklılaşmakla birlikte benzer bir başlık taşıyan Osmanlı devlet adamı ve ilk Türk matbaasının kurucusu kabul edilen İbrâhim Müteferrika'ya (ö. 1160/1747) ait *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem* başlıklı eser de bu çerçevede anılabilir. Ayrıca Budin'in düşüşüne şahitlik eden kimliği meçhul Budinli bir müellifin kaleminden çıkan ve devletin gidişatına dair gözlemlerden elde edilen sonuçların tahlil edildiği *Nizâm-ı Devlet* başlıklı risâle ile III. Selim dönemi müelliflerinden Muhammed b. Ali Birgivi'nin *el-Kavlî's-sedîd fî usûli'n-nizâmî'l-cedîd* başlıklı risâle Akhisârî'den önemli ölçüde istifade eden iki önemli eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki eser de Özgür Kavak tarafından kapsamlı birer inceleme yazısıyla birlikte neşredilmiştir. *Usûlü'l-hikem*'in bu eserler üzerindeki tesiri için bkz. Özgür Kavak, "Nazlı Budin'in' Düşüşünün Düşündürdükleri yahut Kimliği Meçhul Bir Müellifin 'Nizâm-ı Devlet' Risâlesi," *Nizâm-ı Devlet: Risâle fî nizâmî'd-devle - Risâle-i Nizâm-ı Devlet*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2021, s. 13-53; a. mlf. "Nizâm-ı Cedîdin Dinî Meşruiyetini Sağlamak," *Nizâm-ı Cedîd Risâlesi: el-Kavlî's-sedîd fî usûli'n-nizâmî'l-cedîd*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2022, s. 7-40.

Kaynakça

- Akhisârî, Hasan Kâfî. *Nizâmü'l-ulemâ ilâ hâtemi'l-enbiyâ*. Çorum Hasan Paşa İlk Halk Kütüphanesi, 1248/1.
- Akhisârî, Hasan Kâfî. *Tercüme-i Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*. Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1726.
- Akün, Ömer Faruk. “Çaylak Tevfik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/caylak-tevfik>
- Alper, Ömer Mahir. “Giriş”. *Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri: Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*. 7-48. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Aruçi, Muhammed. “Hasan Kâfî Akhisârî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-kafi-akhisar>
- Ençakar, Orhan. “Nizâmü'l-‘Ulemâ’ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ’ İsimli Otobiyografik Eseri Ekseninde Bosna-Akhisar Kadısı Hasan Kâfî Akhisârî’nin Ben-Anlatısı”. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 2025, c. 15, sy. 1, s. 69-98.
- Hancı, Mehmet. *el-Cevherü'l-esnâ fi terâcimi ‘ulemâ’i ve şu‘arâ’i Bosna*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Kâhire: Dâru hacar, 1413/1992.
- İpşirli, Mehmet. “Hasan Kâfî Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1979-80, sy. 10-11, s. 239-278.
- İpşirli, Mehmet. “Islahat”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat>
- Kavak, Özgür. “‘Nazlı Budin’in’ Düşüşünün Düşündürdükleri yahut Kimliği Meçhul Bir Müellifin ‘Nizâm-ı Devlet’ Risâlesi”. *Nizâm-ı Devlet: Risâle fi nizâmi'd-devle - Risâle-i Nizâm-ı Devlet*. 13-53. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Kavak, Özgür. “Nizâm-ı Cedîdin Dinî Meşruiyetini Sağlamak”. *Nizâm-ı Cedîd Risâlesi: el-Kavlü's-sedîd fi usûli'n-nizâmi'l-cedîd*. 7-40. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Kavak, Özgür. “Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler”. *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 2023, c. 13, sy. 1, s. 423-463.
- Kavak, Özgür. *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercümelemleri (1362-1807)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2025.
- Köksal, A. Cüneyd. *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.
- Köksal, A. Cüneyd. “Giriş”. *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*. 7-34. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.
- Mustafa b. Mustafa. *Tercüme-i Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2112.
- Öz, Mehmet. *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorum-cuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

Sarıbıyık, Mustafa. “Hasan Kâfi Akhisârî’nin Usûlü’l-hikem fî nizâmi’l-‘âlem Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik” Yüksek Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Taş, Kenan Ziya. *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar: Yönetim Sanatı*. İstanbul: Doğu Kitapevi, 2011.

Muhammed b. Pir Ali el-Birgivi (ö. 981/1573) Hakkında Literatür Çalışması

Ömer Faruk Talan*

Halis Demir**

Öz

Birgivi'nin ahlak, fıkıh, tasavvuf ve nahiv alanlarındaki fikirlerinin Osmanlı ve çağdaş İslam düşüncesi açısından önemli bir simadır. Bu araştırmada, Osmanlı dönemi alimi Muhammed b. Pir Ali el-Birgivi (ö. 981/1573) hakkındaki ilmî ve akademik çalışmalar derlenerek literatür oluşturulmuştur. Birgivi'nin eserleri, hakkında yazılan kitaplar, kendisi ve eserleri hakkında yapılan tezler, sempozyum bildirileri, makaleler ve ansiklopedi maddeleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Müellif hakkındaki okumalarımızda bütün bu alt başlıkları içine alacak şekilde literatür çalışmasının yapılmadığı fark edildiği için böylesi bir incelemeye teşebbüs edilmiştir. Araştırmamızda Ulusal Tez Merkezi, İslam Araştırmaları Merkezi, DergiPark, Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, Ansiklopedi Web Siteleri ve Google Akademi gibi web siteleri taradık. Çeşitli yapay zekâ programlarından da istifade etmeye çalıştık. Literatür taraması ile genel olarak, Birgivi'nin düşünce dünyasını, hakkındaki çalışmaların alanlarını ortaya çıkarmaya gayret ettik. Neticede çalışma, Birgivi hakkında imkân ve ihtiyaçları belirginleştirmektedir. Birgivi hakkında son yıllarda ilmî çalışmaların sayısında belirgin bir artış olduğu fark edilmiştir. Ayrıca yaptığımız incelemeler neticesinde çalışılmayan eserler de tespit edilmeye gayret edilmiş ve bu alanda çalışma yapacak olan araştırmacılara literatürde olan boşluğu göstermeye çalıştık. Çalışmamızın müellif hakkındaki çalışmalara katkıda bulunmasını temenni ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Birgivi, Osmanlı, Çağdaş İslam Düşüncesi, Literatür.

* Müezzin-Kayyım, YL Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı. omer.faruk.ot@gmail.com. ORCID: 0009-0003-3618-8295.

** Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı. halisdemir@cumhuriyet.edu.tr. ORCID: 0000-0002-6576-1404

A Literature Review on Muhammad b. Pir Ali al-Birgivi (d. 981/1573)

Ömer Faruk Talan

Halis Demir

Abstract

Muhammad b. Pir Ali al-Birgivi (d. 981/1573) is a preeminent figure whose intellectual contributions to ethics, jurisprudence (fiqh), Sufism, and Arabic grammar (nahw) remain pivotal for both Ottoman and contemporary Islamic thought. This research establishes a comprehensive literature review by compiling scholarly and academic studies concerning al-Birgivi. The study systematically identifies his primary works, books authored about him, postgraduate theses, symposium proceedings, academic articles, and encyclopedia entries. This investigation was initiated upon the observation that existing literature lacks a holistic study encompassing all these thematic subcategories. The research involved an extensive survey of various databases, including the National Thesis Center (YÖKTEZ), the Center for Islamic Studies (İSAM), DergiPark, the Manuscript Institution of Turkey, specialized encyclopedia platforms, and Google Scholar. Furthermore, contemporary artificial intelligence tools were utilized as auxiliary instruments throughout the analytical process. By conducting this literature survey, we aimed to delineate al-Birgivi's intellectual universe and categorize the specific disciplinary focus of existing scholarship. Consequently, this study elucidates both the current scholarly landscape and future research imperatives regarding al-Birgivi. A significant increase in the volume of academic output concerning the author has been noted in recent years. Additionally, this review identifies understudied works, thereby highlighting existing gaps in the literature for future researchers. We hope that this study will provide a substantial contribution to the ongoing scholarly discourse on al-Birgivi.

Keywords: Fiqh, Birgivi, Ottoman, Contemporary Islamic Thought, Literature.

Giriş

Osmanlı ilim, düşünce ve fikir geleneği içerisinde her dönem ve zamanda çok kıymetli âlimler, mütefekkirler çıkmıştır. Bunlardan birisi de İmam Birgivi diye tanınan Muhammed b. Pir Ali el-Birgivi'dir (ö. 981/1573). Muhammed b. Pir Ali el-Birgivi Yaşadığı döneminde ve sonrasında takip edilmiş, fikirleri inceleme konusu olmuş bir âlimdir. Vaazları ve eserleri ile çeşitli problemlere ışık tutma gayretinde olmuştur. Eserleri ders kitabı olarak okutulmuştur. Eserleri bugün bile okunan ve üzerinde araştırmalar yapılan kıymete sahiptirler. Nahiv alanında telif ettiği 'Avâmil-i Birgivi' ve 'İzhâr'ul-Esrâr' adlı eserleri o günden bugüne Osmanlı medrese geleneği haline gelmiş ve hâlâ okutulmaya devam edilmektedir.¹ Ahlak alanında ise 'Tarikat-ı Muhammediyye' ve 'Vasiyetname' adlı eserleri okunmuş ve okutulmuştur. Mesela 'Avâmil-i Birgivi' ve 'İzhâr'ul-Esrâr' adlı eserleri Osmanlı medreselerinde; 'Tarikat-ı Muhammediyye' ve 'Vasiyetname' adlı eserleri de halk meclislerinde okutulmuştur.²

Bununla birlikte hakkında yapılan çalışmalar zaman içerisinde dağınık bir hal almıştır. Son yıllarda üzerine yapılan çalışmalar da belirgin bir artış olsa da ele alınan konular arasında belirli bir bütünlüğün henüz tam manasıyla oluştuğu söylenemez. Klasik kaynaklarda ve modern çalışmalarda çoğu zaman, belirli yönlerine dikkat çekilmeye çalışılarak onun çok yönlü ilmi birikiminin dikkate sunulmasını engellemekte ve parçalı bir literatür ortaya koymaktadır. Tespit ettiğimiz kadarıyla tasavvuf tenkidi ve ahlak anlayışı üzerine çalışmaların yoğun olduğu dil, metodoloji (usûl) ve düşünce yapısının ne olduğu ve nasıl işlediği ile alakalı alan biraz daha ilgisiz kalmıştır. Modern çalışmalarda düşünce sisteminin ve ilmi duruşunun nerelerde derinleşip, olayları hangi zaviyeden değerlendirdiğini tespit etmeyi zorlaştırmış ve hakkında çalışma yapan çoğu kimsenin zihninde çalışmayı yapanın meşrebine göre Birgivi tasavvuru ortaya çıkarmıştır. Bu durum, telif ettiği eserleri ve ortaya koyduğu fikirleri daha bütüncül bir şekilde ele almak, çalışmaları bu yönden geliştirmek, mevcut literatürün daha kapsamlı ve derin hale getirilmesini zorunlu kılmaktadır.

İlmi Çalışmaları derlemek, buna literatür diyebiliriz, tekrar çalışmaların önüne geçecek ve daha elverişli bir araştırma alanı sunacaktır. Literatür, Fransızca kökenli

1 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet Akademisi Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi Eğitim ve Öğretim Programı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023, s. 22-25; İFAM (İlmi ve Fikri Araştırmalar Merkezi), "Kadim Usul Hakkında," erişim 15 Ocak 2026, <https://www.ifam.org.tr/kadim-usul-hakkinda/2481-2/>; İLAM (İlmi Araştırmalar Merkezi), "İLAM Akademi İslami İlimler Programı," erişim 15 Ocak 2026, <https://ilam.org.tr/ilam-akademi-islami-ilimler-programi.html>.

2 Emrullah Yüksel, "Birgivi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 191.

bir kelimedir. TDK'ya göre, edebiyat ve kaynak anlamlarına gelmektedir. Literatür, belirli bir konu hakkında hazırlanan çalışmaların sistemli biçimde toplanmasıdır. Bir araştırmacının en önemli aşamalarından biridir. Literatür taramasında kaynaklar: Tezler, kitaplar, dergiler, mevzuat, resmi tutanaklar, kongre, sempozyum ve benzeri etkinliklerde sunulmuş bildiriler, raporlar, akademik yayın yapan internet siteleri, sözlükler ve gazete haberleridir. Akademik çalışmalar içerik ve sayı olarak arttığı için mevcut çalışmaların sistematik şekilde taranması zorunludur. Sistematik literatür taraması, mevcut çalışmaların incelenmesi ile sonuç ve bulguların sistematik, şeffaf ve yeniden üretilebilecek şekilde sentezlenerek ortaya konmasında etkili bir araştırma metodolojisi olarak kabul edilmektedir.³

Literatürün tamamını değerlendirmek sadece geçmiş çalışmaları özetlemek değil; Birgivi ile alakalı çalışmaların hangi konular üzerine yoğunlaştığını, nasıl bir metot izlendiğini ve hangi konuların ilgisiz kaldığını tespit etmeyi mümkün hale getirir. Bu yüzden mevcut literatürün sistemli bir şekilde incelemeye tabi tutmak, tekrar eden çalışmaların önüne geçecek ve yapılacak çalışmalar için daha elverişli bir araştırma sahası sunacaktır. Bundan dolayı literatürün bütüncül bir açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir.

Literatür çalışması; Giriş, İmam Birgivi'nin Hayatı, İmam Birgivi'nin Telif Ettiği Bazı Eserler, Yazma Eserler, Türkçe Baskılar, Arapça Baskılar, Birgivi Hakkında Yapılan Tezler, Doktora Yüksek Lisans Devam Eden Tezler şeklindedir. Genel olarak Birgivi'nin hayatına kısa temas edip eserlerinin Arapça ve Türkçe baskılarını listeledik. Ayrıca yazma eserler listesi de hazırladık. Yazma eserler listesini hazırlarken Türkiye Yazma Eserler sitesi ile iktifa edip her eserinden birer yazmayı almayı çalışmanın muhtevası açısından uygun gördük. Akabinde tez (doktora, yüksek lisans) çalışmalarını, kitapları, sempozyum bildirilerini, makaleleri ve ansiklopedi maddelerini derlemeye çalıştık. Bu çalışmada eserlerin tam adını, ulaşma imkânını tespiti çalıştık. Eserlerin baskısı, aslına uygun olması ya da muhtevası gibi konulara yer vermedik. Verileri alfabetik olarak kaydettik. Mukayese imkânı sağlaması bakımından bilgiler tablolar halinde de gösterdik.

Veri toplama aracı olarak doküman incelemesini kullandığımız makalede verilerin içerik analizlerine makale sınırlarını aşma kaygısı ile yer vermedik. Konuyla doğrudan alakalı metinler incelenmiş; içlerinde yer alan eserler, kaynakçada yer alan atıflar verilere dönüştürülmüştür. Veriler, sınıflandırılmış, tablolarla ifade edilmiş, arkasından tablolar kısaca yorumlanmıştır.

Bu çalışmanın sınırları, İmam Birgivi literatürünü dijital veri tabanları üzerinden izlenebilir kalan akademik çıktılarla belirlenmiştir. Araştırma; müellifin fıkıh,

3 Ayşe Yıldız, "Bir Araştırma Metodolojisi Olarak Sistematik Literatür Taramasına Genel Bakış," *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022, c. 22, Özel Sayı 2, s. 367-386; "Akademik yazım: Literatür taraması nedir?" <https://www.lib.sfu.ca/about/branches-depts/slc/writing/assignments/lit-review>. Erişim 12.01.2026; Serdar Aytekin Köroğlu, "Literatür Taraması Üzerine Notlar ve Bir Tarama Tekniği," *GİDB Dergi*, 2015, sy. 1, s. 61-67.

nahiv ve tasavvuf gibi temel disiplinlerdeki eserlerinin matbu ve yazma nüshaları ile hakkında üretilen lisansüstü tez, makale, kitap ve bildiri türündeki bilimsel yayınları kapsamaktadır. Veri toplama süreci; Ulusal Tez Merkezi, İSAM, DergiPark, Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı ve Google Akademi platformlarındaki kayıtlarla sınırlandırılmış olup, dijital erişime açık kaynaklar merkeze alınmıştır. Buradaki yayınlar zaman dizini açısından 1970 ile 2025 yılları arasındaki süreci kapsamakta, konu olarak ise Birgivi'nin görüşlerini ve bu görüşlerin İslam düşüncesindeki yansımalarını inceleyen çalışmaları ihtiva etmektedir.

Bu çalışma esnasında yapay zekâdan faydalanılmıştır. Yapay Zekâdan İstifade Ettiğimiz Yerler ChatGPT: Çalışmanın hazırlanmasında yapay zekâ tabanlı bir dil modeli, esasen yardımcı ve destekleyici bir araç olarak kullanılmıştır: Birgivi hakkında yapılmış ilmî çalışmaların sınıflandırılması, literatürde öne çıkan temaların tespit, metnin akademik üslubunun tutarlılık kontrolü ve ifadelerin dil bakımından iyileştirilmesi konularında istifade edilmiştir. Kaynak tespiti, değerlendirme ve metnin muhtevasının oluşturması yazarların akademik birikimi ve değerlendirmesine dayanmaktadır. Bu çalışmanın hazırlık safhasında, bibliyografik verilerin tasnifi, istatistiki dökümü ve dil tutarlılığının sağlanması aşamalarında yapay zekâ teknolojisinden (Gemini 1.5 Pro) 'interaktif bir akademik düşünce ortağı' olarak istifade edilmiştir. Yapay zekâ ile kurulan bu diyalog; verilerin manuel kontrolüyle eş zamanlı yürütülmüş, nihai değerlendirmeler ve netice araştırmacının telif ve tahlil süzgecinden geçirilerek metne yansıtılmıştır. Böylelikle teknoloji, çalışmanın derinliğini artırmak ve veriye dayalı projeksiyonları rasyonel zemine oturtmak maksadıyla, araştırmacının denetimi altında yardımcı olarak istihdam edilmiştir.

I. İmam Birgivi'nin Hayatı

Muhammed b. Pir Ali el-Birgivi (ö. 981/1573), Birgili ya da İmam Birgivi diye anılmaktadır. 27 Mart 1523 (10 Cemaziyelevvel 1523) senesinde Balıkesir'de dünyaya gelmiştir. Annesi Meryem hanımdır. Babası âlim ve zaviye mensubu Pîr Ali, Balıkesir'de müderristir. İlk eğitimini babasının yanında yapmış, ondan Arapça, mantık gibi muhtelif ilimleri de okumuştur. Kur'an'ı hıfz etmiştir. Sonrasında İstanbul'da Küçük Şemseddin Efendi'den, Ahîzâde Mehmed Efendi'den ve Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendi'den dersler almış ve müderrislik payesi elde etmiştir.⁴

İmam Birgivi açık sözlülüğü ile tanınmış ve halk arasında yaygınlaşan bidatlerle mücadele etmesiyle bilinmiştir. Bazı sert eleştirileri ile ithamları üzerine çekmiştir. Hanefî-Maturidi olmasına rağmen İbn Teymiye takipçisi olduğu ve Hanbelî mezhebine müntesip olduğu, Şeyhülislam Ebussuûd Efendiyi tekfir ettiği iddia edilmiştir. Oysa Ebussuûd Efendiye para vakfı konusu haricinde muhalefetine

4 Yüksel, "Birgivi," s. 191-192; Halis Demir, "Birgivi'nin 'Risale-i Birgivi' Adlı Eseri Üzerine İncelemeler," *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, 2017, c. 3, sy. 2, s. 199-200.

rastlanılmamaktadır. Diğer iddia tasavvuf münkiri olmasıdır. Hâlbuki Bayramî şeyhlerinden Abdullah Akşehrî/Karamânî'den (ö. 1564-5) tasavvuf icazeti aldığı bilinmektedir.⁵

Birgivî, hocası Abdurrahman efendinin teşviki ile Edirne'de kassâm-ı askerîlik vazifesine getirildi. Bu görevi dört yıl sürdürdü. Sonrasında İstanbul'a gelip, Sultan 2. Selim'in (ö. 982/1574) hocası Ataullah Efendi (ö. 979/1571) ile hayatının dönüm noktası olacağı derin bir dostluk kurdu. Ataullah Efendi Birgi'ye bir medrese yaptırıp oraya müderris olarak tayin etti. Birgi'ye 971/1564 senelerinde gelip tedris faaliyetlerine en başladı. İlmî gayretinin yanı sıra vaaz ve nasihatleriyle insanları bidat ve hurafelerden alkoymaya ve onları irşad etmeye gayret etti. Ömrünün son on senesini burada verimli bir şekilde geçirdi. İstanbul'a yolculuğu esnasında veba hastalığına yakalanarak 21 Eylül 1573 tarihinde vefat etti, cenazesi Birgi'ye getirilerek defnedildi.⁶

II. İmam Birgivî'nin Telif Ettiği Bazı Eserler

Birgivî, nahiv, sarf, fıkıh, akâid ve ahlâk alanlarındaki telifleriyle geniş kitleye hitap etmiştir. Yaşadığı XVI. yüzyılda dinî hayatın ıslahı ve toplumun ahlâkî yapısının güçlendirilmesi yönünde ciddi bir mücadele veren Birgivî, eserlerinde bidat ve hurafelerden arınmış sahih din anlayışını savunmuştur. Telif ettiği risâleler, çoğu zaman kısa, yoğun bir ilmî birikimin ürünü olup pratik faydayı önceleyen bir üsluba sahiptir. Eserleri medrese muhitlerinde ve halk arasında okunmuş, şerhleri yapılmıştır.

A. Yazma Eserler

Birgivî, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *İzhârü'l-Esrâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 08166-002. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/664570>

Birgivî, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Âdâbü'l-Bahs ve'l-Münâzara*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03043-006. <https://portal.yek.gov.tr/works/>

Birgivî, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *el-Avâmilü'l-Cedîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 08166-003. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/664571>

Birgivî, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *el-Hadisü'l-Erbaun*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm, 03406-001. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/658241>

5 Ahmet Turan Arslan, "Birgivi Mehmed Efendi," *Türk Maarif Ansiklopedisi*, erişim 23 Kasım 2025. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/birgivi-mehmed-efendi>; Demir, "Birgivi'nin 'Risale-i Birgivi' Adlı Eseri Üzerine İncelemeler," s. 199-200.

6 Mesut Çakır, "Birgivi," *İslam Düşünce Atlası*, erişim 23 Kasım 2025, <https://islamdusunceatlası.org/birgivi/310>; Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetname," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, s. 556-558.

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *el-İrşâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lali, 03706-030. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/303566>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *el-Kavlü'l-Vasît Beyne'l-İfrât ve't-Tefrît*. Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 824/4. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/127210>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *es-Seyfû's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfî'l-Menkûl ve'd-Derâhim*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 00466-003. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/297991>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Hâşiye ala İzâhi'l-İslâh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba, 00446-001. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/236408>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *İsulâhatu'l-Hadis Metm-i Usul-i Hadis li'l-Birgîvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli, 00464. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/680739>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *İkâzu'n-Nâ'imîn ve İfhamü'l-Kâsrîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 01031-005. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/144635>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *İm'ânü'l-Enzâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Ömer Faruk Aköz, 00393-001. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/638200>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *İmtihânü'l-Ezkiyâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Salim Cimilli, 00060. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/647288>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Keşfü'l-İnâyê fî Şerhi'l-Kifâye*. Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY00007011/4. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/84864>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Kifâyetü'l-Mübtedî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03704-002. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/303525>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Kitabü'l-Eymani Ve'l-İstihsan*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm, 03984. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/659291>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Mu'addilu's-Salât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 08204. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/664629>

Birgîvî, Takîyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Ravzatü'l-Cennât fî Usûli'l-İtikâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ömer Faruk Aköz, 01017. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/638950>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Sihâh-ı Acemiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03572. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/302837>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Ta'likât ale'l-Înâye Şerhi'l-Hidâye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 00806. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/311427>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Tefsîru'l-Birgivi*. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 00176. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/373025>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Tercüme-i İnkâzî'l-Hâlikîn*. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 02785-029. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/376836>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Zuhrü'l-Mülûk*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 00672-007. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/250553detail/302020>.

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Şerhu Ferâizi'l-Birgivi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 00601, <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/208396>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erba'în*. Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 3628. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/123059>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B6612/3. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/570436>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Risâle fî Ademi Cevâzi Kırâeti'l-Kur'ân bi'l-Ücre*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03706-037. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/303573>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Risâle fî Tafdîli'l-Ganiyyi'ş-Şâkir ale'l-Fakîri's-Sâbir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 00985-008 <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/635493>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Risâle fî Vakfî'l-Menkûl*. Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Basma, BB00006267/8. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/60969>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Risâle-i Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 00870-024. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/402176>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Risale-i Mesail-i Fikhiyye ale's-Sefer, et-Ticaret vs.* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmet Taviloğlu, 00199. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/646669>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Risâletü'l-Ferâ'iz*. Ankara: Milli Kütüphane, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 18 Hk 559/3. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/618673>

Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. *Risâletü'l-İmân*. Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY00004392/5. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/79831>

Makalenin muhtevası daha fazla genişlemesin diye bu kadarıyla iktifa edip yurtdışı taraması ve bütün yazma eserleri buraya almadık. Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı sitesinden ulaşabildiğimiz eserlerden birer tane yazma eseri almayı yeterli gördük.

B. Arapça Baskılar

Birgivi, İmam. *Makamat*. İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2015.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Mukaddimetü'l-Müfessirîn*. thk. Abdurrahman b. Sâlih b. Süleyman ed-Dehş. Medine: Mecelletü'l-Hikme, 2004.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Şerhu Usûli Hadîs Ale'l-Birgivi*. thk. Davud Karsî. Beyrut: Dar'ul Kutubi'l İlmiyye, 2006.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *“Risâle fî ziyâreti'l-kubûr.” Resâ'ilü'l-Birgivi*. Nşr. Ahmed Hâdî el-Kassâr, 155–182. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Avâmil*. thk: Nidal Muhammed Hayr el-Kerrad. İskenderiyye: ed-Darü'l-Alemiyye li'n-Neşri vet Tevzi, 2020.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Cilâ'ul Kulûb*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1995.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Dâmîğatü'l-Mübtediîn ve Kâşifetü'l-Mülhidîn*. thk. Abdurrahman es-Sâyih ve Tefik Ali Vehbe. Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2010.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve'l-Minhetü'l-Ahmediyye*. thk. Muhammed Rahmetullah, Muhammed Nazım en-Nedvî. Dimaşk: Dâr'ul Kalem, 1. Baskı, 2005.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-Sîretü'l-Ahmediyye*. thk. Muhammed Rahmetullah, Muhammed Nazım en-Nedvî. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 2011.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Haşitü'l-Hidaye (Ta'likat ale'l-İnaye)*. ed. Mehmet Özkan. Bursa: Emin Yayınları, 2016.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *İm'ânu'l Enzâr fî Şerhi'l Maksûdi*. İstanbul: Daru's-Şifa, 2021.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *İzhârü'l-Esrâr fin-Nahv*. thk. Darü'l-Minhac. Cidde: Enver Ebi Bekr Eş-Şeyhi Ed-Dağıstani, 2025.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Resâil-i Birgivi*. Haz. Ahmed Hâdî el-Kassâr. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Risâle-i İnkâz'ul Hâlikîn*. thk. Hüsameddin b. Musa Affâne. Kudüs: Câmîat'ul Kuds, 1. Baskı, 2005.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Ziyârat'ul Kubûr*. Umman: Dâr'ul Beşîr, 2. Baskı, 1996.

Birgivi, Muhammed bin Pir Ali. *Zuhri'l-Müteehhilîn ve'n-Nisâ fî Ta'rîfî'l-Athâr ve'd-Dimâ*. thk. Muhammed Hişâm el-Burhânî. Dimaşk: Dâr'ul Fikr, 2005.

C. Türkçe Baskılar

Birgivi, İmam ve Akkirmani Muhammed. *Kırk Hadis Şerhi Burhanü'l-Müttakîn Tercüme-i Şerhu'l-Ehadisi'l-Erbain*. çev. Mustafa Cem'i. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021.

Birgivi, İmam ve Cürcani, İmam. *Avamili'l-Cürcani - Avamili'l-Birgivi*. çev. Mehmet Ali Arslan. Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2014.

Birgivi, İmam, *Makamat Tercümesi ve Arapça Türkçe Kelime Manalı*. Alaüddin Çalışkan (der.) İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2015.

Birgivi, İmam. *Açıklamalı Avamil ve İzhar (Renklendirilmiş Yeni Baskı)*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Sağlam Yayınları, 2014.

Birgivi, İmam. *Açıklamalı ve Kelime Anamlı İzhar Tercümesi*. çev. Ali Rıza Kaşeli. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2014.

Birgivi, İmam. *Avamil*. çev. Muhammed Hüsnü Çiftçi. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.

Birgivi, İmam. *Bid'at ve Müstehab Kabir Ziyaretleri*. çev. A. Muhammed Beşir. İstanbul: Guraba Yayınlar, 2024.

Birgivi, İmam. *Birgivi Vasiyetnamesi Kadızade Şerhi*. çev. A. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınları, 2009.

Birgivi, İmam. *Birgivi Vasiyetnamesi*. çev. Ahmet Ersin Yücel. İstanbul: Bedir Yayınları, 2020.

Birgivi, İmam. *Cennet Bahçeleri İmanın Hakikatleri*. çev. Mehmed Emre. İstanbul: Ravza Yayınları, 2023.

Birgivi, İmam. *Çocukken Ölenlerin Durumu ve Anne-Babalarına Faydaları*. çev. Mehmed Emre ve Bilal Erdem. İstanbul: Ravza Yayınları, 2023.

Birgivi, İmam. *Doğru Bir Namaz Nasıl Kılınır?*. çev. Mehmed Emre ve Bilal Erdem. İstanbul: Ravza Yayınları, 2023.

Birgivi, İmam. *El Makamat*. çev. Heyet. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2004.

Birgivi, İmam. *Hadis Usulü*. çev. Mustafa Köseoğlu. İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2020.

Birgivi, İmam. *Hadis Usulü*. çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: Ravza Yayınevi, 2010.

Birgivi, İmam. *Hanımlara Mahsus Haller - Hayz Nifas*. çev. Haluk Halitoğlu. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2016.

Birgivi, İmam. *İzahlı Avamil / Arapça Bilgisi Nahiv*. çev. Hasan Mahmudoğlu. İstanbul: Ravza Yayınları, 2016.

Birgivi, İmam. *İzahlı İzhar ve Kaftiye Tercümesi*. çev. Halil Eser. İstanbul: Ebrar Yayınları, 2006.

Birgivi, İmam. *İzhar Mefhumu ve İğrabı*. çev. Mikail Adıgüzel. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2008.

Birgivi, İmam. *İzhar Tercümesi / Kelime Manalı ve Açıklamalı*. çev. A. Rıza Kaşeli. Samsun: Şarmaşık Yayınları, 1997.

Birgivi, İmam. *İzhar ve Tercümesi*. çev. Nevzat H. Yanık ve M. Sadi Çögenli. Erzurum: Ekev Yayınları, 2010.

Birgivi, İmam. *Kalplerin Cilası*. çev. Hasan Akarsu. Dehliz Kitaplar, 2010.

Birgivi, İmam. *Kalplerin Cilası*. çev. Heyet. İstanbul: Şamil Yayınları, 2023.

Birgivi, İmam. *Makamat Tercümesi ve Arapçası*. çev. Alaüddin Çalışkan. İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2015.

Birgivi, İmam. *Müslüman Çocukların Ahkamu*. çev. Muhammetnur Korkmaz. Ankara: İtisam Yayınları, 2022.

Birgivi, İmam. *Namaz'da Tadil-i Erkan*. çev. Heyet. İstanbul: Guraba Yayınları, 2024.

Birgivi, İmam. *Sorulu Cevaplı İzhar Mefhumu*. çev. M. İsa Akyazılı. İstanbul: Ahıska Yayınevi.

Birgivi, İmam. *Tarikat-ı Muhammediyye*. çev. Heyet. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2017.

Birgivi, İmam. *Tarikatı Muhammediyye*. çev. M. Fatih Güneş. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.

Birgivi, İmam. *Tarikat-ı Muhammediyye*. çev. Muhammed Taha. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2013.

Birgivi, İmam. *Tarikat-i Muhammediyye Tercemesi*. çev. Nedim Yılmaz. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2005.

Birgivi, İmam. *Tarikati Muhammediyye*. çev. Celal Yıldırım. Ankara: Demir Yayınevi, 2013.

Birgivi, İmam. *Usûlu'l-hadîs*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2023.

Listeler incelendiğinde bazı yazma eserleri üzerinde tahkik vb. herhangi bir çalışma yapılmadığı fark edilmektedir.

III. Birgivî Hakkında Yapılan Tezler

Bu başlık altında Birgivî hakkında hazırlanan doktora tezleri, yüksek lisans tezleri ve devam eden tez çalışmaları sıralanmıştır.

A. Birgivî Hakkında Yapılan Doktora Tezleri

Arslan, Ahmet Turan. *İmam Birgivî ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1983.

Cengiz, Osman. *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları (Çivizâde-Ebussuûd-Birgivî)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2018.

Çakır, Mesut. *İmam Birgivî'nin Kitâbü'l-İmân Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Ivanyi, Katharina Anna. *Virtue, Piety and the Law: A Study of Birgivî Mehmed Efendi's al-Ṭarîka al-Muhammediyye*. New Jersey: Princeton University, Doktora Tezi, 2012.

Lekesiz, M. Hulusi. *16. yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Prü-tanist) Bir Eleştirisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Martı, Huriye. *Birgili Mehmed Efendi'nin Hadisçiliği ve Et-tarîkatü'l-Muhammediyye (tahkik ve tahlil)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Özyaşamış Şakar, Sezer. *Birgivî Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyetnâmesi: Eleştirili Metin, Dil İncelemesi, Sözlük*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Sarıkavaklı, Salim. *el-İmam el-Birgivî ve Cuhûduhû fî Mukâvemeti'l-Bida' fî Türkiyâ*. Suudi Arabistan, Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2001.

Listeye göre altı adedi Türkçe, biri İngilizce, bir tanesi Arapça dilinde olmak üzere Birgivî Hakkında sekiz doktora tezi hazırlanmıştır. Bunlar Arap Dili, İslâm Düşüncesi, Kelam, Tasavvuf/Hukuk, Tarih/Siyaset, Hadis, Türk Dili, Kelam/Mezhepler ilmi alanlardadır. İkiisi yurtdışı üniversitelerde hazırlanmıştır.

B. Birgivî Hakkında Yapılan Yüksek Lisans Tezleri

Aldemir, Davut. *İmam Birgivî'nin Tasavvufî Görüşleri*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Alkan, Hasan. *Akkirmânî'nin Hadis Şerh Metodu: Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbâin Adlı Eseri Özelinde*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Arıdaş, Şeyma. *Birgivi Vasiyetnamesi'nin din eğitimi açısından değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Arapacı, Önder. *Birgivi’de karakter terbiyesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Bilgen, Yasemin. *Tasavvuf’ta zikir kavramı ve İmam Birgivi’nin ‘er-Risâle fi’z-Zikri’l-Cehrî’ isimli eserinin tahlili*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çakmak, Mevlüt. *Şehristânî ve İmam Birgivi’nin İslam mezheplerini tasnifi*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Demiral, İsmail. *Birgivi’nin ed-Dürü’l-yetîm adlı eseri ışığında Eskicizâde’nin Terceme-i Dürr-i Yetîm’i ile A. Celaleddin Karakılıç’ın Tecvîd ilmi eserinin karşılaştırılması*. Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Demircigil, Bayram. *Birgivi’nin İslâm ve Osmanlı Hukukundaki Yeri ve Ferâiz Risalesinin Edisyon Kritiği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Dıvrak, Bedrettin. *Birgivi Mehmed Efendi’nin İslam mezheplerine bakışı*. Yozgat: Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Düzenli, Yaşar. *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Emre, Habib Salih. *İmam Birgivi’nin “Risale Fi Beyani Rusumi’l-Mesahifi’l-Osmaniyyeti’s-Sitte” adlı eserinin tahkik ve tahlili*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Ençakar, Aziz. *Birgivi Mehmed Efendi’nin sarf ilmine dair görüşleri ve Kifâyetü’l-Mübtedî isimli eserinin tahkik ve tahlili*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Erdoğan, Güsametdin. *İmam Birgivi’nin el-Emsiletü’l-Fazliyye Şerhi (İnceleme ve Edisyon Kritiği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Fazlıoğlu, Şükran. *İzhârü’l-Esrâr li’l-Birgivi: Dirâse ve Tahkîk*. Ürdün: el-Câmiatü’l-Ürdüniyye, Yüksek Öğretim Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Gedikbaşı, Gülgün. *İmam Birgivi’de Takvâ Kavramı*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Gökçe, İsmail. *Yahya B. Halil Çoban Birgivi Fütüvvetnâme (İnceleme- metin - dizin)*. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Gözgeç, Havva. *İnanç turizmi kapsamında İmam-ı Birgivi Türbesi’ni ziyaret eden kadınların inanca ilişkin beklenti ve deneyimlerinin analizi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Haksever, Halil İbrahim. *Birgivi Vasiyat-Name (dil ri-metin sözlük)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Hamdân, Halid Riyad Yasir. *Tahkikü Mahtût "Muaddilü's-Salât" li'l-Birgivi*. Filistin: Câmîatü'l-Kuds, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Karaca, Eyyup. *Yahyâ b. Bahşî ve Lemhu'l-Mesâ'ili'n-Nahviyye fî Şerhi'l-'Avâmili'l-Birgiviyye adlı eseri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Kaya, Abdurrahman. *Şeyh Aliyyü's-sadr? El-konev? Birgivi'nin Vasiyyet-n?me'sinin şerhi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Kaylı, Ahmet. *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Kocakaya, Metin. *Risale-i İmam Birgivi'de senteks çalışması*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Onaibekov, Azat. *Birgivi Mehmet Efendi'nin Cilâu'l-Kulûb adlı eserinde geçen hadislerin tahrir ve tahkiki*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Önder, Şule. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda İmam Birgivi ve Ebussuûd Efendi'nin Para Vakfı Tartışmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Öztürk, Cuma. *İmam Birgivi'nin ed-Dürri'l-Yetîm adlı risâlesi (İnceleme ve tahkik)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Postallı, Necmiye Saltuk. *Hüseyin Gümüşhanevi ve 'El-Amelu's-Salih Ala Risaleti'l-Avamili Li'l-Birgivi' adlı eseri (edisyona kritik)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Tanboğa, Songül. *Birgivi'nin Vasiyetname adlı eseri üzerine bir gramer, metin ve indeks çalışması*. Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Türkmen, Ömür. *İmam Birgivi ve Risâle fî Ahvâli Etfâli'l-Müslimîn Adlı Eserinin Tahkik ve Tahriri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Yalçın, Muhammed Hamidullah. *İmam Birgivi Mehmed B. pîr Ali (929-981/1523-1573) ve Kifâyetü'l-Mübtedî adlı eseri (İnceleme-tahkik)*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yavuz, Galip. *El-Avâmili'n-nahviyye beyne'l-Curcânî ve'l-Birgivi*. Malezya: Uluslararası İslam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1978.

Yenen, Halit. *İmam Birgivi'nin Avâmil ve İzhârü'l-Esrâr'ının İncelenmesi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Yıldırım, Muhammed Atıf. *Birgivi'nin Şeyhayn (Burhânüşşerîa ve Sadriüşşerîa) Savunması (Risâle fî Reddî'l-İslâh ve'l-İzâh)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Yılmaz, Halil İbrahim. *Kemâlpasazâde'nin Esrârü'n-Nahv'i ile Birgivi'nin İzhârü'l-Esrâr'ının mukâyesesi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Yücel, Selahattin. *İmam Birgivi ve sünnet*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Toplam tez sayısı 35 adettir: 30 adedi Türkçe; 9 adedi Arapça; 1 adedi İngilizce dilinde hazırlanmıştır. Bilim dalı olarak ise 4 adet Tasavvuf; 2 adet Hadis; 2 Adet Din Eğitimi; 2 adet Mezhepler; 3 adet Kıraat; 1 adet İslam Hukuku; Bir adet Tefsir; 3 adet Arap Dili/Sarf; 3 adet Edebiyat; 1 adet Din Sosyolojisi; 4 adet Fıkıh; Bir adet Tarih alanında yapılmıştır. İlk tez 1978 yılında son tez 2020 yılında bitirilmiştir.

C. Birgivi Hakkında Devam Eden Tezler

Altun, Hatice. *Birgivi=Vasiyetname*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, t.y.

Argın, Betül. *İmam Birgivi'nin Hadis ve Sünnet Anlayışı*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

Çelik veli. *Birgivi'nin Vasiyetnâme Adlı Eserine Şeyh Aliyyü's-Sadri el-Konevi'nin Yaptığı Şerhin Akaid Bölümü Tahkik, Tecrûme ve Değerlendirilmesi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, t.y.

Çelikaş, Esra. *Osmanlı Matbaasında Basılan İlk Kelâm Eserlerinin ri ve Eserlerin Toplum ile Literatür Üzerindeki Etkileri (Risâle-İ Birgivi, Cevhere-İ Behiyye-İ Ahmedîyye Fî Şerhi'l Vasiyyeti'l Muhammediyye, Ferâidü'l Fevâid Fî Beyânî'l Akâid Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

Çolak, Hatice Büşra. *İmam Birgivi'nin Tarikat-ı Muhammediyye Adlı Eserinin Kelâm İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Deniz, Muhammed Ali. *İmam Birgivi'nin İzhârü'l-Esrâr Adlı Eseri ve Ekseninde Oluşan Literatür*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, t.y.

Karaca, Sedef. *Birgivi'nin "Zuhru'l-müteehhilîn" Adlı Eserinin ve Şerhlerinin İslam Hukuk Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi*. Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Keleş, Muhammed Asım. *İbn-Âcurruma Ait el-Mukaddimetü'l-Âcurrumiyye Adlı Eserin ve Mehmet Birgivi'ye Ait el-İzharül'l-Esrar Adlı Eserin Metodik Olarak İncelenmesi*. Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, t.y.

Kocaaba, Furkan. *İmam Birgivi'nin Hadis Anlayışı Bağlamında Bid'atlere Bakış*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, t.y.

Nafez, Hajera. *İmam Birgivi'nin İzhârü'l-Esrâr Adlı Eseri ve Nahivle İlgili Tercihleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

Niyazi, Maimaitijiang. *Birgivi ve Akkirmânî'nin Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbain Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, t.y.

Ülcan, Berfin. *Birgili Muhammed Efendi'nin Vasiyyet-nâme'sinde Söz Dizimi*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Yıldırım, Fatma. *Birgivi'nin İzhârü'l-Esrâr Kitabı ile Ali Cârîm'in en-Nahvü'l-Vâdih Kitabının Metodolojik Açıdan Değerlendirilmesi*. Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

Birgivi hakkında 13 tez devam etmektedir. Bunlar Türkçe olarak hazırlanmaktadır. Bilim dalları üzerine dağılımına gelince 5 adedi Hadis; 2 adedi Edebiyat; 3 adedi Arap Dili/Nahiv; 3 adedi Kelam; 1 Adedi İslam Hukuku alanında hazırlanmıştır. Yanlarında belirtilen tarihlere göre bu tezlerle ilgili bilgilerin güncellenmediği de anlaşılmaktadır. Tezlerden bir kısmı resmi süreçlerinde tamamlanamadığı için tahminen devam etmemektedir. Bazılarının da yanında herhangi tarih belirtilmemiştir. Tezlerin konularına göre dağılımı, literatürünün lisansüstü düzeydeki durumunu müşahhas hale getirmektedir. Akademik ilginin geniş tabana yayıldığı görüle de çalışmaların nitelik bakımından giriş niteliğindeki araştırmalarda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. 2010 yılından itibaren tez sayısının önceki kırk yılın toplamını geride bırakması, Birgivi mirasının modern dönem tartışmaları bağlamında yeniden keşfedildiğini kanıtlamaktadır. Tezlerin dağılımın ulusal farklı üniversitelere dağılmış olması, konunun geniş akademik sahiplenme gördüğünü teyit etmektedir. Çalışmaların fıkıh, nahiv ve hadis gibi alanlarda kümelenmesi, müellifin çok yönlü ilmî kişiliğinin karşılık bulduğunu göstermektedir.

Genel olarak, Birgivi üzerine Yüksek lisans 47, doktora 9, toplam 56 adet tez yapılmıştır. 1970'li yıllardan itibaren durağan seyreden akademik ilginin, 2010-2019 yılları arasında hazırlanan 29 tez ile ivme kazanmıştır. Çalışmaların yüksek lisans seviyesinde yoğunlaşması, doktora düzeyindeki çalışmaların %16,1 seviyesinde kalması, araştırmaların giriş mahiyetindeki tahlillerle sınırlı tutulduğunu göstermektedir. 2020 sonrasında kaydedilen bilimsel hareketliliğin, önceki on yıllık dönemlerin çoğunu aşan yoğunluğa ulaşması, bu ilginin İmam Birgivi mirasının çağdaş İslam düşüncesi tartışmaları bağlamında merkezi referans noktası haline geldiğini teyit etmektedir. Bu sayısal doygunluğun ilmî derinliğe tahvil edilmesi, gelecek araştırmaların daha sistematik bir perspektifle doktora seviyesine ve literatürde ihmal edilmiş dil ve usul temelli alanlara teksifi akademik zaruret arz etmektedir.

Kayıtlara göre müellifin yaşadığı Balıkesir ilinde hakkında bir tez konusu verilmiştir. “Karaca, Sedef. Birgivi’nin “*Zuhru’l-müteehhilîn*” Adlı tezi. 2020.” kaydı ile sistemde görünmektedir. Lisansüstü tezlerin, Türkiye’deki akademik mecralarda geniş zemine yayıldığı müşahede edilmektedir. 27 farklı yükseköğretim kurumunda bu sahada bilimsel mesai sarf edilmiş olması, konunun ulusal düzeyde şümullü bir akademik sahiplenmeye mazhar olduğunu teyit etmektedir. Marmara Üniversitesi dokuz çalışma ile literatürün inşasında belirgin öncülük üstlenirken; Necmettin Erbakan ve İstanbul üniversiteleri bu ilmî müktesebata kayda değer katkılar sunan diğer merkezlerdir. Bu sonuç, Birgivi mirasına yönelik ilginin Anadolu’nun farklı akademik biriminde de canlılığını muhafaza ettiğinin tezahürüdür.

IV. Birgivi Hakkında Yazılan Kitaplar

Açikel, Tekin. *İmam Birgivi Vasiyetnâmesi’ne Ali Sadri Konevi Şerhi* (Öykam Nüshası). İzmir: Ödemiş Belediyesi, 2014.

Arkan, Adem. “Osmanlı’da İbn Teymiyeciliği Birgivi Özelinde İhdas Etmenin İmkânı: Eleştirel Bir Yaklaşım.” Ed. Osman Demir vd. *Osmanlı’da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*. İstanbul: İSAR Yayınları, 2016.

Arslan, Ahmet Turan. *İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.

Atsız, Nihal. *İstanbul Kütüphanelerine Göre Dört Bibliyografya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 2018.

Atsız, Nihal. *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası. Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1966.

Çakır, Mesut. *Bir Osmanlı Aliminin Ehli Sünnet İtikadını Koruma Gayreti: İmam Birgivi ve Kitâbu’l-İmân*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2020.

Duman, Musa. *Birgili Muhammed Efendi Vasiyetnâme*. İstanbul: R Yayınları, 2000.

İleri, Esat. *Rahmetli İmamı Birgivi*. İzmir: Hür Efe Matbaası, 1954.

İşler, M. Hulusi. *İmam Birgivi, Hayatı, Eserleri, Kabir Ziyareti ve Âdâbı*. İzmir: Meşher Matbaası, 1959.

İşler, Mehmet Hulusi. *İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri, Kabir Ziyareti ve Âdâbı*. İstanbul: Öz-Gör Matbaası, 1969.

Kadıızâde, Ahmed. *Birgivi Vasiyetnamesi Kadızâde Şerhi*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1988.

Kadıızâde, Ahmed. *Birgivi Vasiyetnâmesi: Kadızâde Şerhi*. Sadeleştiren: Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınları, 2009.

Karsî, Davud. *Şerhu Risaleti Usûli’l-Hadîs li’l-İmami’l-Birgivi*. Thk. Halil İbrahim Kutlay. Amman: Dârü Ervika li’n-Neşr, 2015.

Konevi, Ali es-Sadri el. *Keşfu'l Esrar Fi Şerh-i Risale-i Birgivi*. Melikşah Sezen (der.) İstanbul: Tahkik Yayınları, 2020.

M. Özkan, R. Kırıcı, S. Can, M. Gürbüz, M. Yenice, A. Yener, M. B. Can. *İmam Birgivi ve Arap Diline Katkıları*. Sonçağ Akademi, 1. Baskı, 2023.

Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası ve Hadisçiliği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Martı, Huriye. *et-Tarikatü'l-Muhammediyye: Muhteva Analizi, Kaynakları ve Kaynaklık Değeri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.

Martı, Huriye. *Osmanlı'da Bir Dârü'l-Hadis Şeyhi: Birgivi Mehmed Efendi*. İstanbul: Dârülhadis Yayınları, 2008.

Meyan, A. Faruk. *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1970.

Meyan, A. Faruk. *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.

Özkan, Mehmet. *XVI. Yüzyıl Osmanlı Âlim ve Fakihî Muhammed Birgivi'nin Fikhî Meselelere Yaklaşımı*. Bursa: Emin Yayınları, 2017.

Şeker, Mehmet. *İmam Birgivi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Tutar, Recep. *İmam Birgivi'nin Makâmâtı ve Tercümesi*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2009.

Yücel, Ahmet Emin. *Birgivi Vasiyetnamesi*. İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.

Yüksel, Emrullah. *Mehmet Birgivi'nin Dinî ve Siyasi Görüşleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Tablo 1: Birgivi Hakkında Yazılan Kitapların Konularına Göre Dağılımı

Konu	Sayı (n)	Oran (%)
Vasiyetname ve Şerhleri	13	48.1%
Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası	7	26.9%
Tarikat-ı Muhammediyye (İnceleme)	3	11.1%
Arap Dili ve Nahiv	1	3.7%
Fikhî Yaklaşım	1	3.7%
Siyasi Görüşleri	1	3.7%

Konu dağılımı tetkik edildiğinde, neşriyat dünyasındaki ilginin belirli sahalarda temerküz ettiği müşahade edilmektedir. Çalışmaların yarıdan fazlasının (%51,7)

müellifin ahlak ve irşat sahasındaki eseri *Vasiyetnâme* ve üzerine yazılan şerhler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu sonuç, Birgivi mirasının, halkın dinî ve ahlakî terbiyesinde canlı referans olma vasfını koruduğunu teyit etmektedir. Biyografik çalışmalar literatürde ikinci sırayı oluşturması (%26,9), müellifin ilmî şahsiyetine duyulan merakın tezahürüdür. Fıkhi yaklaşımlar, siyasi görüşler ve dil bilimi alanlardaki kitap hacmi mahdud kalmıştır. Bu tablo, yayıncılık faaliyetlerinin Birgivi'nin pratik ahlak rehberliği ve biyografik kimliği üzerine odaklandığını; pazardaki talebin bu yönde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Müellifin nahiv, usul ve hukuk nazariyesine dair birikimini müstakil ele alacak çalışmalara olan ihtiyaç, zaruret olarak karşımızda durmaktadır.

V. Birgivi Hakkında Sempozyum Bildirileri

Abdelghany, Asem Hamdy Ahmed. "İmam Birgivi'nin Hâşiyetü'l-Hidâye'sinde Yapmış Olduğu Dilsel Yorumlar." *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 171-189. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.

Akalın, Abdurrahman ve Akkuş Murat. "İmam Birgivi ve Risale fi Sucûdi's-Sehv Adlı Eserinin Tahlili." *İzmir'de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Akgül, Yusuf. "İmam Birgivi'nin Şerhu'l-Ehadisi'l-Erba'ın Adlı Eseri ve Hadisleri Şerh Metodu." *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 289-301. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Akkuş, Mehmet. "İmam Birgivi'nin Eserlerini Telif Sebebi." *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 173-178. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Akkuş, Murat. "İmam Birgivi'nin Tefsirinde Kıraatlerin İncelenmesi (Fatiha ve Bakara Sûresi Bağlamında)." *İzmir'de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Akkuş, Süleyman. "Balıkesirli Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivi'nin Elfâz-ı Küfür Değerlendirmeleri Üzerine Bir Zihniyet Çözümlemesi." *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 9-23. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Altuntaş, Mustafa Celil. "Risâle fi Usûli'l-Hadîs'in İmam Birgivi'ye Aidiyeti." *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 345-350. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Arıcı, Şule Yüksel. “İmam Birgivi’nin İzhâr’ında Ayetle İstishâd ve Birgivi’nin İrşad Edici Yönü.” *Geçmişten Günümüze Balıkesir’in Kültürel Mirası Uluslararası Sempozyumu*. ed. Mehmet Bayyigit vd., s. 97-99. Konya: Palet Yayınları, 2022.

Ankan, Adem. “Birgivi’ye Nispet Edilerek Yayınlanan Dâmiğatu’l-Mübtediîn Adlı Eserde Mezhepler.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 71-83. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Arpacı, Önder. “Birgivi’nin Karakter Eğitimi: Kavramlar, Yöntem ve Süreç.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 409-424. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Arslan, Ahmet Turan. “İmam Birgivi’ye Nisbet Edilen Bazı Eserler.” *I. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu (13-14 Nisan 2007) Bildiriler Kitabı*. haz. İbrahim Gümüş, s. 175-182. İstanbul: Türbeler, Çeşmeler, Taşınır-Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Yaşatma Derneği, 2009.

Aşık, Nevzat. “İmam Birgivi’nin Hadisçiliği.” *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*. haz. Mehmet Şeker, s. 38-42. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Ay, Mahmut. “Birgivi’nin Tasavvuf Hakkındaki Görüşlerine Nablusî’nin Penceresinden Bakış.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 245-256. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Aydın, Bünyamin. “Gramatik Kuralda Kapsam Geçerliliği Bağlamında Birgivi’nin Takdim-Kasr İlişisine Yaklaşımı.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 139-148. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Ayvalı, Ramazan. “İmam Birgivi’nin İlmi Şahsiyeti.” *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*. haz. Mehmet Şeker, s. 25-31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Bardakçı, Mehmet Necmeddin. “Birgivi Mehmed Efendi ile IX-X. Yüzyıllarda Yaşayan Süfîlerin Tasavvuf Tenkitlerinin Mukayesesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 183-198. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Başlı Saylan, Betül. “Birgivi’ye Ait İki Risâle Çerçevesinde Semâ ve Zikir Tartışmaları.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 26-273. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Bayram, Abdullah. “Birgivi’nin Naslara Yaklaşımının Amaçsal Perspektiften Analizi: Ehl-i Hadîs ve Selefilik Sistematiği Çerçevesinde.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 17-33. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Bayyigit, Mehmet. “Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivi Hayatı ve Eserleri.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 25-40. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Bekri, Hamza. “‘el-Erbaînât’ el-Hadîsiyye fî'l-Karni'l-Âşir el-Hicrî min İbn Kemalpaşa ile'l-Birgivi: Dirâse Nakdiyye Mukârene.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 303-313. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Beyâtî, Ahmed. “Mesâilü'l-İmân İnde'l-İmâmeyn el-Birgivi ve İbn Teymiyye.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, 241-247. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Bilici, Faruk. “Birgivi Mehmed Efendi'nin Koruyucu Meleği: Abdullah Efendi Osmanlı Ulemasının Dayanışmacısı.” *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*. Ed. Hidayet Yavuz Nuhoglu, s. 249-265. İstanbul: IRCICA, 1999.

Binol, Ali. “Birgivi'nin Fatiha Süresi Tefsiri.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 35-48. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Bodur, Hüsnü Ezber. “Kitabi-Formel Dinin Şekillenmesinde Elit (Virtouse) Zümrenin Rolü: Biyografik Sosyoloji Perspektifinden İmam Birgivi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 353-362. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2019.

Böber, Mahmut Ramazan ve Karababa, Gürkan. “Birgivi'nin ‘Risale fi Beyani Ahvali Etfali'l-Müslimin’ Eseri Üzerine Kelami ve Fıkhi Bir Bakış.” *İzmir'de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Bulut Abdurrahman. “Birgivi'nin Mu'addilü's-Salât İsimli Risalesinde Ta'dil-i Erkânın Hükmü Bağlamındaki Değerlendirmelerinin Hanevî Fıkıh Doktrinindeki Amelî Farz-Vâcip Ayrımı Bakımından Tahlili.” *İzmir'de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Bulut, Erkan. “Birgivi Mehmed Efendi'nin Kelâmî Görüşleri.” *Cumhuriyetimizin 100. Yılında Balıkesir'in Kültürel Mirası II. Uluslararası Sempozyumu*. ed. Mehmet Bayyigit vd., s. 68-70. Bursa: Emin Yayınları, 2024.

Büyükbâş, Nazım. “İmam Birgivi'nin İctihad ve Taklit Anlayışı.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. c. I, s. 77-87. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Canpolat, Orhan. “İmam Birgivi'nin ‘Zuhrü'l-Müteehhilin ve'n-Nisâ fi Ta'rifi'l-Ethâr ve'd-Dimâ' Adlı Risalesinin Fikhî Yönden Karşılaştırmalı İncelenmesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 135-143. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Cengiz, Lütfü. “Birgivi’de İlimler Sınıflandırması.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 145-151. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Cengiz, Mehdi. “İmam Birgivi’nin İzhârü’l-Esrâr İsimli Kitabı Bağlamında Bir Şerh ve Haşiye Literatürü Değerlendirmesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 365-374. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Cengiz, Osman. “Birgivi Metinlerinde Cürcanî Etkisi ve İrfanî Muhteva.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 345-353. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Cihangir, Ahmet ve Güneriok, Murat. “İmam Birgivi’nin Et-Tarîkatü’l-Muhammediyye’si Çerçevesinde Muhtelifü’l-Hadis Perspektifi.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Çakır, Mehmet. “Birgivi’nin el-İzhâr’ında İzlediği Öğretim.” *İmam Birgivi Sempozyumu*. haz. Mehmet Şeker, s. 43-46. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Çanakcı, Ahmet Ali. “Bir Eğitimci Olarak İmam Birgivi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 367-386. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Çap, Sabri. “Birgivi’nin Eserlerinde Mevzû Hadis.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 327-343. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Çelebi, Muharrem. “İmam Birgivi’nin Dileliliği.” *İmam Birgivi Sempozyumu*. haz. Mehmet Şeker, s. 47-54. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Çelik, İsa ve Birol Yıldırım. “İmam Birgivi’de Tasavvufî Kavramlar.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 199-215. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Çetin, Özer. “Kişilik ve Dindarlığın Uyumlu İşbirliğinin Dinî ve Dünyevî Yansımaları: Balıkesirli Bir Osmanlı Aydın Olan Birgili Mehmed Efendi Örneği.” *Geçmişten Günümüze Balıkesir’in Kültürel Mirası Uluslararası Sempozyumu*. ed. Mehmet Bayyigit vd., s. 101-103. Konya: Palet Yayınları, 2022.

Çetkin, Muhammed. “İmam Birgivi ve Arap Dilindeki Yeri.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 105-115. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Çetres, Recai. “Birgivi’nin Kelime-i Tevhîde Dair Lügâzı ve Üzerine Yazılan Şerhler.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 261-267. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Çınar, İsmail ve Karababa Gürkan. “Hadis ve Fıkıh İlimleri Özelinde Birgivi’nin “Ziyâretü’l-Kubûr” Adlı Risalesi Üzerine Bir Değerlendirme.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Çoban, Mehmet. “Birgivi Mehmed Efendi’nin Risale-i Cihad Eserinin Muh-teva Analizi.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Dalkılıç, Mehmet. “İslam Mezhepleri Bağlamında Balıkesirli İslam Âlimi İmam Birgivi’nin Ehl-i Sünnet Algısı ve Vehhâbilik/Selefilikle Suçlanması Günümüze Yansımaları.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyığıt vd., c. II, s. 25-37. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Dalkılıç, Mehmet. “Topluma Etkisi ve Katkısı Bağlamında Balıkesirli Osmanlı Âlimi Birgivi’nin Üç Yönü: Mutasavvıf, Kelamcı ve Müderris-Vaiz Birgivi.” *Balıkesir’de Dinî Hayat: İz Bırakan Âlimler ve Eserleri*. ed. Mehmet Özkan vd., s. 43-68. Bursa: Emin Yayınları, 2024.

Demir, Abdullah. “İmam Birgivi Selefi mi Yoksa Mâtüridî mi?” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. c. II, s. 153-167. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Demir, Halis ve Murat Kaya. “Birgivi’nin et-Tarîkatü’l-Muhammediyye ve’s-Sîretü’l-Ahmediyye Adlı Eserinden İnsan Tasavvuru.” *Balıkesir’de Dinî Hayat: İz Bırakan Âlimler ve Eserleri*. ed. Mehmet Özkan vd., s. 21-41. Bursa: Emin Yayınları, 2024.

Demir, Halis. “Birgivi’nin Vasiyetname’sinde Bazı Fıkıhî Konular.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyığıt vd., c. I, s. 89-104. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Demirci, Mehmet. “Birgivi ve Tasavvuf.” *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*. haz. Mehmet Şeker, s. 59-66. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Deniz, Muhammed Ali. “Birgivi Mehmed Efendi: Cürcânî’nin 100 Âmilini Neden 60’a Düşürdüm,” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Dinçoğlu, Mehmet. “İmam Birgivi’nin Hadis Kültürü.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyığıt vd., c. II, s. 265-276. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Durmuş, Üzeyir. “İmâm Birgivi’nin Risâle fî Usûli’l-Hadîs Adlı Eseriyle İbn Hacer’in Nuhbetü’l-Fiker’inin Mukâyesesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam*

Birgivi. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 315-325. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Efe, Seyfullah. “Birgivi’nin Tefsirinde Dilbilimsel Tefsir Uygulamaları (el-Bakara Sûresi 1-5. Ayetler Arası).” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Elmalı, Hüseyin. “Birgivi Hakkında Mısır, Mekke ve Medine Âlimlerinin Söylediği Bazı Şiirler.” *İmam Birgivi Sempozyumu*. haz. Mehmet Şeker, s. 83-101. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Esin, Mehmet Nezir. “İmam Birgivi’nin el-Avâmilü’l-cedîd adlı Eseri Üzerine Yapılan Çalışmalar.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Eşer, Ahmet. “Tercüme-i Evrâd-ı Birgiviyye Adlı Eser Çerçevesinde İmam Birgivi’nin 24 Saati.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 375-385. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Fidan, Yılmaz. “Balıkesirli Kadızâde İlmî Mehmed Efendi’nin Nazm-ı Akâid Eserinde Dinî Hayata İlişkin Tespitler ve Fıkhî Unsurlar.” *Balıkesir’de Dinî Hayat: İz Brakan Âlimler ve Eserleri*. ed. Mehmet Özkan vd., s. 69-96. Bursa: Emin Yayınları, 2024.

Gargu Karadeniz, Hatice. “Usûl Üzerinden Mefkûre Okuması: Birgivi’nin Tarikat-ı Muhammediyye’de Takip Ettiği Usûl Üzerinden Tasavvuf Mefkûresini Tespit Girişimi.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Gecit, Mehmet Salih. “İmam Birgivi’de Öze Dönüş Temayülü: Osmanlı Dönemi Selef-i Salihîn İtikadına Dönme Denemesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 85-103. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Gedikbaşı, Gülgün. “İmam Birgivi’de Manevî Hastalıklar ve Şifa Yolları.” *Balıkesirli Bir İslâm: Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 289-300. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Gel, Mehmet. “Birgivi Mehmed Efendi’nin Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî Üzerinde Fikrî Etkisi Var mıdır? ‘Bid’at’ Konusu Çerçevesinde Bazı Tespit ve Düşünceler.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 105-118. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Genç, Mustafa. “İmâm Birgivi’nin Zuhru’l-Mute’ehhilîn ve’n-Nisâ’ fî Ta’rîfî’l-Athâr ve’d-Dimâ’ İsimli Risâlesi’ne Ait Şerhlerle İlgili Kütüphane Kaydı Hataları.”

Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 269-280. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Gökçe, M. Cüneyt. “Birgivi Avâmili’ne İtikadî Bir Bakış.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi.* ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 169-178. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Gördük, Yunus Emre. “Bakara Sûresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivi’nin İşarî Te’vile Yaklaşımı.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi.* ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 11-15. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Görkaş, İrfan. “İmam Birgivi’nin Ahlâka Bakışı.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi.* ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, 303-312. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Göz, Kemal. “İmam Birgivi’de Yaşam Tarzı Olarak Orta Yol.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi.* ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 341-350. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Grabus, Merzuk. “İmam Birgivi’nin Bosna Hersek İlim ve Kültür Dünyasındaki Etkileri.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi.* ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 391-401. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Gültekin, Aladdin. “Mustafa b. Pir Ali el-Birgivi’nin ‘Avâmil’i ile Davudî Karsî’nin Şerhu ‘Avâmili’l-Cedîde Adlı Eserinin Mukayeseli İncelenmesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi.* ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 281-287. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi, 2021.

Gür, Eyüp. “Balıkesirli Bir Âlim Birgivi’nin Berzah Âlemi Görüşü.” *Balıkesir’de Dinî Hayat: İz Bırakan Âlimler ve Eserleri.* ed. Mehmet Özkan vd., s. 151-160. Bursa: Emin Yayınları, 2024.

Halil, Halil Muhammed. “el-Bida’ ve Mefhûmuhâ ve Hikmetü’l-İmâm el-Birgivi fî Muâlecetihâ.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi.* ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 179-191. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

İbiş, Fatih. “‘Mecrâ’dan ‘Mâ-Cerâ’ya: Birgivi’de İlm-i Hâl ve Anatomik Takvâ Yorumu.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi.* ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 233-244. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

İlhan, Abdullah Sıtkı. “Birgivi Mehmed Efendi’nin Musâfaha Adlı Risalesi ve Fikhî Açından Değerlendirilmesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi.* ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 171-180. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

İlhan, Avni. “İmam Birgivi ve Telifetü’l-Müşterşidin’i.” *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991).* haz. Mehmet Şeker, s. 55-58. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

İnanır, Ahmet. “Birgivi Mehmed Efendi’ye İsnad Edilen ‘el-Kavlü'l-Vasît beyne'l-l-frât ve't-Tefrît’ Adlı Risalenin Aidiyeti Üzerine Bir İnceleme.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 191-205. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Kahraman, Abdullah. “Birgivi Örneğinde Fakihin Toplumsal Rolü.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 43-53. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Kahraman, Mehmet. “Birgili Mehmet Efendi’nin Eserleri Vesilesiyle Arapçanın Bir Medeniyet Dili Olarak Değerlendirilmesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. c. III, s. 157-161. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Kalaycı, Mehmet. “Birgivi Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadı-zadeler ve Etrafındaki Ulemâ.” *Sahn-ı Seman’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler – XVII. Yüzyıl Sempozyumu Tebliğleri*. ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz, s. 431-455. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Kara, Mehmet. “Birgivi’nin Kur’an Tilâvetine Yönelik Bazı Mülâhazalar”. *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Kara, Yusuf Bilal. “Tarikatü'l-Muhammediyye Tasavvufi Bir Eser midir?” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 387-394. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Karadağ, Bekir. “İslam Siyaset Düşüncesinde Ulemanın Sivil Muhalefet Rolü: Birgivi’nin (ö. 981/1573) Ümera Eleştirisi Örneği.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Karadeniz, Osman. “Tarikat-ı Muhammediyye.” *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*. haz. Mehmet Şeker, s. 115-123. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Kazanç, Fethi Kerim. “İmam Birgivi’nin Ahlâk Anlayışının Kelâmî Açısından Değerlendirilmesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 39-70. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Keskin, Mustafa. “Balıkesirli İslâm Âlimi İmam Birgivi’nin İrade Anlayışı ve Bir Ehl-i Sünnet Müdafii Osmanlı Âlimi Ahmed el-Maraşî Üzerindeki Tesiri.” *Balıkesir’de Dinî Hayat: İz Bırakan Âlimler ve Eserleri*. ed. Mehmet Özkan vd., s. 161-184. Bursa: Emin Yayınları, 2024.

Keskioglu, Osman. “İmam Birgivi’nin Para Vakıfları Hakkındaki Bazı Görüşleri.” *İmam Birgivi Sempozyumu*. haz. Mehmet Şeker, s. 78-82. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Kırtepe, Selçuk. “İmam Birgivi ‘Vasiyetnamesi’nde Toplumsal Değerlere Vurgular.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 289-296. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Kızılkaya, Müzekkir. “Sivasiler-Kadıızâdeliler Mücadelesinde Mevleviler.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 403-414. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Kocabaş, Savaş. “İmam Birgivi’nin ‘İnaye’ Üzerine Yazdığı ‘Ta’likât’ Kitabındaki Yöntemi ve Fıkhî-USûlî Yaklaşımları.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 105-118. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Koç, Mustafa. “Bir Osmanlı Bilgini Olarak Mehmet Birgivi’nin Eserlerinde Takvâ ve Ahlâk İlişkisi: Ahlâk ve Tasavvuf Psikolojisi Perspektifinden Semantik Analizler.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 313-340. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Kurt, Muhammet Sacit. “Balıkesir’in Manevi Önderlerinden İmam Birgivi ve Ona Atfedilen ‘Resmu’l-Mushaf’ Risalesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 355-364. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Kutlay, Halil İbrahim. “Hadis Usûlünde Muhtasar Risaleler ve İmam Birgivi’nin Hadis Usûlü Risalesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 277-288. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Kutluay, İbrahim. “Birgivi’nin et-Tarîkatü’l-Muhammediyye’sinde Delil Olarak Kullandığı Hadislerin Kaynak Değeri Üzerine Bir Tahlil.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. c. II, s. 251-264. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Memiş, Murat. “Birgivi’ye Nispet Edilen İrâde-i Cüz’iyye Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme”. *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Mısrî, Mahmud. “Kitâbü’l-İmân ve’l-İstihsân li’l-İmâm el-Birgivi (T. 981 H.): Arz ve Takvîm.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 297-304. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Michot, Yahya M. “The 1703 French Translation of Birgivi’s Wasiyya: Presentation and Assessment.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 179-190. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi, 2021.

Mutluel, Osman. “Birgivi’de İnsanın Yetkinleşmesi veya Yaşam Boyu Eğitim.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 387-395. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Oğuz, İsmail ve Oğuz, Şükran. “Değerler Eğitimi Açısından Birgivi.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 397-408. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Okur, Hüseyin. “Teori ve Pratik Arasında İmam Birgivi’nin Taharet ve Necasetler Hakkındaki Görüş ve Tenkitleri: Tarikat-ı Muhammediyye Örneği.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 145-152. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Okur, Kaşif Hamdi. “Para Vakıfları Bağlamında Örfün Kaynak Değerine İlişkin Birgivi ve Ebussuûd Arasındaki Tartışmalar.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 65-76. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Oruç, Muhammed Cihad. “Tuhfetü’l-Müsterşidîn fi Beyâni Mezâhibi’l-Firaki’l-Müslimîn Adlı Eseri Bağlamında Birgivi’nin Mezhepleri Tasnif Metodu.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Önal, Recep. “İmam Birgivi’nin Mezhebî Kimliği Üzerine Krono-Teolojik Analizler.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. c. II, s. 119-132. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Özkan, Mehmet. “İmam Birgivi’nin Fıkıh İlmindeki Yeri.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. c. I, s. 119-134. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Özkan, Selim Hilmi. “Bir Ehl-i Sünnet Müdafii İmam-ı Birgivi ve Görüşlerinin Kadızadeli Harekâtına Tesiri.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. c. II, s. 363-374. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Özkan, Selim Hilmi. “Bir Muhalefet Olarak İmam Birgivi ve Sosyal Hayata Etkileri.” *Uluslararası Balıkesir’e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu Bildirileri* (7-8 Kasım 2013), s. 381-387. Balıkesir: Balıkesir Belediyesi Kent Arşivleri Yayınları, 2014.

Öztürk, Halil. “Vasiyetnâme Bağlamında Birgivi’nin Sıfat Anlayışı.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*, c. 2, 2019, s. 193-204.

Özyaşamış Şakar, Sezer. “Birgili Mehmed Efendi’nin Mensur Vasiyetnâmesi’nin Nazma Aktarılmış Biçimi: Manzûme-i Birgili.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 241-250. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Parladır, Halil Saim. “Resmi Din-Halk Dini Tartışması Bağlamında İmam Birgivi Ziyareti.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 375-390. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Pehlivan, Necmettin ve Muhammet Çelik. “Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivi Mehmed Efendi (Ö. 981/1573)’nin Risâle fi’l-Âdâb’ı.” *Balıkesirli Bir*

İslam Âlimi: İmam Birgivi. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 207-228. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Sarı, Necmi. “Birgivi’yi Öven Manzûmelerin Kritiği.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyigit Mehmet Özkan, Lütfi Cengiz, Asem Abdelghany. c. III, s. 305-321. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021,

Sankaya, Mehmet Saffet. “Hanefî Zühed Geleneğinin Temsilcisi Olarak İmam Birgivi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 217-231. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Saygı, Muhammet. “Birgivi’yi Yeniden Okumak: İman Hakkındaki Görüşlerinin Hanefî-Mâtürîdî Geleneği ile Karşılaştırılması.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Sayın, Esmâ. “İmam Birgivi’nin Tenkitçi ve Benimseyici Yönleriyle Tasavvufi Anlayış Tarzı.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 257-266. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Sever, Mehmet. “Nahv’in Sınırlarında Kelâm’ı İnşâ Çabası: Birgivi’nin Avâmîl’inde İman-Amel Düşüncesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 215-226. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Sancaklı, Salim. “İmam Birgivi’nin Bid’atlere Karşı Tutumu ve Mücadelesi.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 205-214. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Sofoğlu, M. Cemal. “Birgivi’nin Vasiyetnâmesi Üzerine Bazı Düşünceler.” *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*, haz. Mehmet Şeker, s. 73-77. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Soğukoğlu, Fehmi. “Birgivi’nin Tasavvuf’a Dair Eleştirilerinin Arka Planı: İbnü’l-Cevzî-Birgivi Karşılaştırması.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 275-280. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Soliman, Abdülkerim. “Menhecu’n-Nahvi’t-Ta’limî ’Inde’l-Birgivi ‘Dirâse, Vasfiyye, Tahliliyye’”. *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Sönmez, Mustafa. “Birgivi Mehmed Efendi’nin İhyacı Yönüne Kısa Bir Bakış.” *Balıkesirli Bir İslâm: Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 133-144. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Süleymanova, Naile. “İmam Birgivi’nin Kitap ve Risalelerinin Azerbaycan Yazma Nüshaları.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 229-240. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Şeker, Mehmet (haz.). *İmam Birgivi Sempozyumu*. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Şenol, Soyal. “Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivî’nin “Risâle fî Ziyâreti’l-Kubûr” Adlı Eserinin Kaynakları.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Şensoy, Güvenç. “Birgivi Mehmed Efendi’nin (ö. 981/1573) Cüz’i İrâde Risâlesi’nin Mâtürîdî-Eş’arî Karşılaşmasındaki Konumu.” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Fazlıoğlu, Şükran. “Hakikat, Mecâz ve Kinâye Arasında ‘Kelime’ Vaz’ mı, İsti’ mâl mi?: İzhâr ve Şerhleri Çerçevesinde Kelime’nin Tanımı Üzerine Bir Soruşturma.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 67-74. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Toprak, Süleyman. “İmam Birgivi ve Bid’atlere Karşı Tutumu.” *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*, haz. Mehmet Şeker, s. 67-72. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Turgut, Hüsnü. “İmam Birgivi Vasiyetnâme’sinin Kelâm İlmi Açısından Değerlendirilmesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. II, s. 227-239. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2019.

Ünal, Mehmet Ali. “Birgivi Mehmed Efendi ve Osmanlı Fikir Hayatına Etkileri.” *Uluslararası Balıkesir’e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (7-8 Kasım 2013, Balıkesir) Bildiriler*, ed. Şenol Çelik-Serdar Genç, s. 237-243. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2014.

Ürkmek, Ahmed. “Tarîka Özeline Birgivi’nin Üslubuna Dair Tespitler.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 251-259. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Yağmur, Oğuzhan Ş. “İmam Birgivi’nin Tefsir Yöntemi (Fatıha Suresi Örneği).” *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Yakar, Fatih. “Birgivi’nin ‘İkâzü’n-Nâimîn ve İlfhâmü’l-Kâsırîn’ Adlı Risalesi Çerçevesinde Para ile Kur’an Okumanın Fikhî Tahlili.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 153-160. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Yamamoto, Naoki. “Sufi ve Reform: İmam Birgivi Örneği.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 281-287. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Yavuz, Hasan Hüseyin. “Balıkesirli Meşhur Âlim İmam Birgivi’nin Tecvid İlmindeki Yeri.” *Balıkesir’de Dinî Hayat: İz Bırakan Âlimler ve Eserleri*. ed. Mehmet Özkan vd. 97-128. Bursa: Emin Yayınları, 2024.

Yazıcı, Abdurrahman. “İmam Birgivi’nin (Ö. 981/1573) İslam İktisadına İlişkin Görüşleri ve Tahlili.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 161-170. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Yerinde, Âdem. “Birgivi’de Nahiv Tasavvuru; Muhteva ve Tasnif Yöntemi Olarak Nahve Dair Eserlerindeki İzdüşümü.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 51-65. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Yeşil, Selman. “‘Avâmil-i Birgivi ile ‘Avâmil-i Cürcânî’nin Mukayesesi.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 323-328. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivleri Yayınları, 2021.

Yıldırım, Muhammed Emin. “İmam Birgivi’nin Meanî Harfleri Konusundaki Görüşleri (İmtihânü’l-Ezkiyâ Örneği)”. *İzmir’de İlmî ve Kültürel Hayat -I- (14-16. yy.) (Âlimler, Eserler, Kurumlar, Fikirler ve Toplumsal Yansımalar) Uluslararası Sempozyumu*. İzmir: Ege Üniversitesi, 11-12 Nisan 2025.

Yılmaz, Kübra ve Oğuz Yılmaz. “Birgivi’nin el-Avâmîl’ine Yapılan Manzûm Tercümeler.” *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. III, s. 329-344. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Yılmaz, M. Necip. “İmam Birgivi’nin Ahlâk Anlayışı ve İslâm Ahlâk Düşüncesi İçindeki Yeri.” *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd., c. I, s. 351-363. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Yüksel, Emrullah. “Müslüman Türk Âlimi Olarak İmam Birgivi’nin Osmanlı Döneminde ve Günümüz Türkiye’sindeki Yeri.” *İmam Birgivi Sempozyumu (22–23 Kasım 1991)*. haz. Mehmet Şeker, s. 32-37. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Tablo 2: Bildirilerin Konulara Göre Dağılımı

Konu	Sayı	Oran (%)
Tasavvuf, Ahlak ve Bid’at Tenkidi	42	30.2%
Fıkıh, Hukuk ve İktisat	31	22.3%
Arap Dili, Nahiv ve Sarf	27	19.4%
Biyografi, Etkileri ve Genel Değerlendirme	19	13.7%
Hadis ve Usûl	17	12.2%
Kelam ve Mezhepler	3	2.2%
Toplam	139	100.0%

Tabloya göre, güncel akademik müzakerelerin odak noktaları ve literatürdeki dönüşüm emareleri müşahade edilmektedir. Tebliğlerin ekseriyetinin (%30,2) tasavvuf, ahlak ve bid'at tenkidi gibi mevzulardadır. Bu, Birgivi'nin bir "islahatçı" ve "toplumsal mürebbi" vasfıyla ele alınmasına yönelik ilginin canlılığını muhafaza ettiğini göstermektedir. Bu, müellifin fikirlerinin hâlâ reform aracı olarak okunmaya devam ettiğinin bariz tezahürüdür. Fıkıh, hukuk ve iktisat (%22,3) ile Arap dili ve nahiv (%19,4) gibi teknik disiplinlerin toplam bildirilerin %41,7'sini teşkil etmesi, literatürün sathî biyografik yaklaşımlardan sıyrılarak derinlikli ve usul merkezli zemine intikal ettiğini teyit etmektedir. Bu çeşitlilik, Birgivi mirasının ahlakî bir nasihat mecmuası olarak ve sağlam hukuk ve dil mantığı üzerine bina edilmiş sistematik düşünce manzumesi olarak yeniden keşfini göstermektedir.

Tablo 3: Birgivi Hakkında Yapılan Sempozyumlar ve Bildiri Sayısı

Ana Sempozyum Başlıkları	Tarih	Niteliği	Sayı	Oran (%)
Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi Uluslararası Sempozyumu	2022	Uluslararası	90	%64,7
İzmir'de İlmî ve Kültürel Hayat (14-16. yy.) Uluslararası Sempozyumu	2011	Uluslararası	21	%15,1
İmam Birgivi Sempozyumu	1991	Ulusal	12	%8,6
Balıkesir'de Dinî Hayat: İz Bırakan Âlimler ve Eserleri	2017	Ulusal	6	%4,3
Diğer Sempozyumlar	Çeşitli	Ulusal/ Uluslararası	10	%7,2
Toplam			139	%100

Birgivi araştırmalarının akademik zeminde katettiği mesafe ve ulaştığı şümül ortaya çıkmaktadır. 139 bildiriden müteşekkil bu külliyyatın büyük kısmı 2022 yılındaki uluslararası sempozyum çatısı altında temerküz etmesi, müellifin mahalli aidiyetiyle ve evrensel ilmî şahsiyetiyle akademik gündemin merkezine yerleştiğini göstermektedir. 1991 yılındaki ilk sempozyumdan, 2011 ve 2022 yıllarındaki uluslararası organizasyonlara evrilen bu süreç, akademik ilginin sayı olarak artışla sınırlı kalmadığını ve muhteva ve ilgi olarak da küresel vîzyona kavuştuğunu teyit etmektedir. İzmir ve Balıkesir merkezli sempozyumların toplam bildiri yükü içerisindeki ağırlığı, Birgivi'nin neşet ettiği coğrafyanın ilmî mirasına sahip çıkma iradesini yansıtmaktadır. 2011 yılındaki uluslararası

sempozyumda sunulan tebliğler, müellifin döneminin sosyo-kültürel ve ilmi atmosferini şekillendiren kurucu aktör olarak konumlandırıldığının göstergesidir. Otuz yılı aşkın zaman zarfına yayılan bu 139 bildirilik birikim, Birgivi literatürünün sathî biyografik malumatın ötesine geçerek, İslam düşüncesi araştırmaları için disiplinler arası ve uluslararası hüviyette temel referans kaynağı haline geldiğini ispat etmektedir.

VI. Birgivi Hakkında Yazılan Makaleler

Açıkel, Tekin. “Birgi Medreselerinde XV. ve XVIII. Yüzyıllarda Okutulan Bir Grup Elyazması Kitabın Tasnif ve Değerlendirmesi.” *Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*. ed. Turan Gökçe, Özer Küpeli. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2019, s. 433-450.

Akdoğan, Muhammed. “Birgivi ve Şerhu’l-Ehâdîsi’l-Erba’ın Adlı Eseri Bağlamında Hadis Şerh Metodu.” *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Ocak 2019), s. 19-38. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.475330>

Arslan, Ahmet Turan, “İmam Birgivi ve Güzel Ahlakı Yaşamak.” *Feyz Dergisi* (Ekim 2012). <https://feyzdergisi.com/yazi/imam-birgivi-ve-guzel-ahlaki-yasamak-prof-dr-ahmet-turan-arslan>

Arslan, Ahmet Turan. “İmam Birgivi ve Günlük Hayatı.” *İlim ve Sanat Dergisi* 19 (Haziran 1988), s. 52-57. https://isamveri.org/pdfdrdrg/D00176/1988_19/1988_19_ASANAT.pdf

Arslan, Ahmet Turan. “İmam Birgivi’nin (929-981H/1523-1573) Bir Mektubu.” *İlmi Araştırmalar* 5 (Ocak 2014), s. 61-74. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73208>

Arslan, Ahmet Turan. “İmam Birgivi’nin Tasavvuf Anlayışı.” *İslâm Dergisi* 74 (Ekim 1989), s. 43-45.

Aydın, Bünyamin. “Birgivi’nin Şerhu’l-Ehâdîsi’l-Erbaîn Adlı Eserinde Dilbilimsel Çözümleme Düzeyleri, Bir Hadis Âlimi Olarak Birgivi Mehmed Efendi ve Kırk Hadis Şerhi: Şerhu’l-Ehâdîsi’l-Erbaîn ve Tercümesi Bürhânü’l-Müttakîn.” *Kitâbi* (2022), s. 18-54. https://isamveri.org/pdfdrdrg/G01392/2022/2022_AYDINB.pdf

Aydın, Osman. “Kırk Hadis Geleneği Bağlamında Şerhu’l-Ehâdîsi’l-Erbaîn’in Teşekkül Süreci ve Eserde Yer Alan Rivayetler, Bir Hadis Âlimi Olarak Birgivi Mehmed Efendi ve Kırk Hadis Şerhi: Şerhu’l-Ehâdîsi’l-Erbaîn ve Tercümesi Bürhânü’l-Müttakîn.” *Kitâbi* (2022), s. 92-117. https://isamveri.org/pdfdrdrg/G01392/2022/2022_AYDINO.pdf

Balcı, Sezai. “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ödemiş Uleması.” *Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*. ed. Turan Gökçe, Özer Küpeli. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2019, s. 497.

Bıyık, Tacetdin. "Birgivi Mehmed Efendi'nin et-Tarikatü'l-Muhammediyye Adlı Eseri Özelinde Mûsiki Hakkındaki Görüşleri." *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (Ocak2020), 32-60. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.582446>

Büyükbaz, Nazım. "İmam Birgivi'nin İctihad ve Taklit Anlayışı." *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (Temmuz 2022), s. 696-710. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1108738>

Cengiz, Osman. "XVI. Asır Osmanlı Ulemasında Siyaset - İlim İlişkisi: Birgivi Örneği." *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 13 (Ekim 2021), s. 169-87. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1981514>

Cihan, Sadık. "Muhammed b. Pîr Ali Birgivi ve Risâle fî Usûlî'l-Hadîs'in Ter-cümesi." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987), s. 55-76. https://isamveri.org/pdfdr/D00095/1987_2/1987_2_CIHANS.pdf

Civelek, Kınay Nilay. "Dini bir eser olarak Birgivi Risâlesi'nde sosyal hayat unsurları." *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 27 (Nisan 2022), s. 475-488. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2378587>

Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî'nin İhyâ'sı ile Birgivi'nin Tarikat-ı Muhammediyye'sinin Mukayesesi." *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), s. 473-478. https://isamveri.org/pdfdr/D00064/2000_3-4/2000_3-4_CAGIRICIM.pdf

Çanakcı, Ahmet Ali. "Birgivi Mehmed Efendi'nin Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eğitim Anlayışı." *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 8 (2019), s. 105-115. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/907960>

Çetin, Ayşe. "İmâm-ı Birgivi Mezarlık Alanı." *Kalem İş Dergisi* 21 (2022), s. 173-177. <https://www.kalemisidergisi.com/makale/pdf/1642494283.pdf>

Çetin, Özer. "Birgili Mehmed Efendi'nin Kişiliği Üzerine Psikolojik Bir Analiz." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Mayıs 2019), s. 365-393. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/818941>

Demir, Halis. "Birgivi'nin 'Risale-i Birgivi' Adlı Eseri Üzerine İncelemeler." *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 3/2 (Aralık 2017), s. 197-259. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1059833>

Demircigil, Bayram. "Birgivi'nin Tasavvuf ve Tarikatlere Bakışı." *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/4 (Eylül 2017), s. 717-734. <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=..eng&midno=102755625&Dergivalkod=0567&YayinTarihi=2017&Cilt=VI&Sayi=4>

Dumlu, Emrullah. "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussuûd, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivi)." *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 44 (Aralık2015), s. 303-337. <https://doi.org/10.29288/ilted.308484>

Durmuş, Zülfikar - Meşe, Ramazan. "Birgivi'nin el-Avâmil Adlı Eserinin Nahiv İlminin Öğretimindeki Yeri ve Önemi." *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 1/1 (Aralık 2018), s. 11-32. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/613842>

Düzenli, Yaşar. "Balıkesir'li Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivi." *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/4 (1 Mayıs 2000), s. 228-247. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/864585>

Eke, Nagehan Uçan - Dandan, Ermiş. "Telif-Tercüme Meselesi: Abdullah Seyyidi'nin Şifâ-i Kulub'u Mehmet Birgivi Efendi'nin Tarikat-i Muhammediyyesi'nin Bir Tercümesi Midir?" *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 28/28 (Aralık 2022), s. 123-153. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3169734>

Eşer, Ahmet. "Dâvûd-i Karsî, Şerhu risâleti usûlî'l-hadis li'l-İmam el-Birgivi (thk. Halil İbrahim Kutlay), Amman: Ervika li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1437/2016." *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2022), s. 439-443. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2595436>

Gel, Mehmet. "Birgivi Mehmed Efendi Araştırmalarına Bir Katkı." *İslami İlimler Dergisi* 7/2 (2021), s. 59-76. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4476570>

Gökçe, Mehmet Cüneyt. "Birgivi Avamili'nde Kelamî Unsurlar." *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/8 (Ekim 2019), s. 166-178. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/835823>

Gördük, Yunus Emre. "Bakara Sûresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivi'nin Tasavvufa ve İşarî Te'vile Yaklaşımı." *Amasya İlahiyat Dergisi* 12 (Haziran 2019), s. 33-54. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/739145>

İlhan, Avni. "Birgivi Mehmed Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi." *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), s. 173-215. https://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/4098/1989_6_IL-HANA.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Ivanyi, Katharina Anna. "Birgivi Mehmed Efendi'nin et-tarikatü'l-muhammadiyye'si üzerine bir inceleme." *Virtue Piety and the Law Dindarlık ve Yasa* 72 (Eylül 2020), s. 16-62. <https://brill.com/display/title/56523>

Kara, Mehmet. "Birgivi'nin Kiraatlere Yaklaşımı (Mukaddimetü'l-Müfessirîn Adlı Tefsiri Özelinde Bir İnceleme)." *Amasya İlahiyat Dergisi* 25 (Haziran 2025), s. 454-480. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4157507>

Karahasanoglu, Selim. "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yaşamış Beş Osmanlı Hukukçusu." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (Mayıs 2005), s. 767-780. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/652402>

Kavalcıoğlu, Abdullah. "16. Yüzyıl Osmanlısında Kur'ân Okuma Karşılığı Ücret Alma Tartışmaları: Birgivi Zeyrekzâde Örneği." *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (Aralık 2020), s. 303-328. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1136701>

Kaya, Muharrem. “İmam Birgivi’nin Birgi Dede’ye Dönüşümü.” *Dost Bağının Meyveleri: Nurettin Albayrak Hatıra Kitabı* (2022), s. 461-484. https://isamveri.org/pdfdrgr/D296457/2022/2022_KAYAM.pdf

Kesler, M. Fatih. “İmam Birgivi ve Tefsirciliği.” *Yörüük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*. ed. Turan Gökçe, Özer Küpeli. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2019, s. 375-384.

Kırcı, Recep. “Gramer Eserlerinde İnanç Ve Ahlâk Vurgusu (Birgivi’nin El-’Avâmil İsimli Eseri Örneği).” *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2021), s. 630-648. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1950472>

Koca, Ferhat. “Osmanlı Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakihler ile Sûfiler Mücadelesinin Tarihî Serüveni.” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), s. 1-24. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/85968>

Küçüksarı, Mücahit. “Dil Öğretiminde Yöntemoloji ve Yaklaşımlar Bakımından İbn Acurrûm’un el-Mukaddimetü’l-Acurrûmiyye’si ve Birgivi’nin el-Avâmil’i Üzerine Bir İnceleme.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), s. 221-250. https://isamveri.org/pdfdrgr/D00001/2018_1/2018_1_KUCUKSARIM.pdf

Martı, Huriye. “Birgivi Mehmed Efendi ve Birgi Darülhadisinde Geçen Yılları.” *Yörüük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*. ed. Turan Gökçe, Özer Küpeli. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2019, s. 365-374.

Martı, Huriye-Ürkmez, Ahmed. “XVI. Asır Osmanlısında Bir Âlimin Kaleminden Siyaset Eleştirisi: Birgivi ve ‘Zühru’l-Mülûk’ Adlı Eserinin Tercümesi.” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 15/2 (Aralık 2015), s. 1-28. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/266570>

Önal, Recep. “Bir Osmanlı Bilgini İmam Birgivi Üzerine Biyografik Bir İnceleme.” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (Aralık 2018), s. 127-165. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/614923>

Önal, Recep. “İmam Birgivi’nin Siyasî-İtikadî Mezheplere Yaklaşımı.” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2018), s. 2404-2437. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/564002>

Özkan, Mehmet. “Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi Uluslararası Sempozyum.” *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 10 (Aralık 2019), s. 301-318. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/990466>

Özkan, Mehmet. “Bir Fıkıh Âlimi Olarak İmam Birgivi Ve Hidâye Hâşiyesi.” *Yörüük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*. ed. Turan Gökçe, Özer Küpeli. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2019, s. 385-414.

Özkan, Mehmet. "Osmanlıca Metinlerde İslâm Hukuku Motifleri: 'Fetâvâyı Birgivi' Örneği." *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 1/1 (Haziran 2015), s. 79-107. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1058488>

Özkan, Mehmet. "The Jurisprudential Studies Of Birgıw And Some Of His Views On Legal Theory." *Jırs Journal Of Intercultural And Religious Studies* 8 (Haziran 2015), s. 7-40.

Özsoy, Seda. "Osmanlı Devleti'nin Yeniliklere Yaklaşımı Üzerine Bir Deneme: Birgivi ve Bid'at." *Dört Öge* 1/3 (2013), s. 103-115. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/567401>.

Parladır, Halil Saim. "Halk Dini Ortodoksisi ile Karşılaştırıldığında: İmam Birgivi Örneği." *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/1 (2014), s. 65-86. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/113427>

Radtke, Bernd. "Birgivi's Tarikatü'l-Muhammediyye: Einige Bemerkungen und Überlegungen." *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları* 26/2 (2002), s. 159-174. https://isamveri.org/pdfdrq/D00825/2002_2/2002_2_RADTKE.pdf

Sezen, Melikşah. "Selefi İstisnâlarında Bir Müctehid: İmam Birgivi." *Furkan Dergisi* 56 (2017), s. 54-58. <https://www.musellem.net/selefi-istismarinda-bir-maturidi-imam-birgivi/>

Sancaklı, Salim. "İmam Birgivi'nin Sıfatlar ve İman Konusundaki İtikâdi/Kelâmî Görüşleri." *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/1 (29 Nisan 2025), s. 43-65. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4518122>

Soysal, Umut. "Birgi Zaviyelerine Dair Tevcihat Kayıtları." *Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*. ed. Turan Gökçe, Özer Küpeli. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2019, s. 451-496.

Sönmez, Mustafa. "İhyacılığın Doğuşu ve Bazı Önemli Temsilcileri (Gazzâlî, İbn Teymiyye, Birgivi ve Muhammed b. Abdülvehhâb'ın İhyacı Yönlerine Kısa Bir Bakış)." *Ekev Akademi Dergisi* 3/1 (Bahar 2001), s. 25-35. https://isamveri.org/pdfdrq/D01777/2001_1/2001_1_SONMEZM.pdf

Sünger, Adem. "Mehmed Emîn el-Üsküdârî'nin Cüzî İrade Tartışmalarına Katkısı: Birgivi Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme." *Kader* 23/1 (Haziran 2025), s. 198-217. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4613302>

Şahin, İbrahim. "Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Birgi Bölümünde Geçen Bazı Manevi Mekânların (Erenler Sultan, Cebel-i Erba'nın Âsîtâne-i Baba Sultan) Yer Tespitine Dair." *Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*. ed. Turan Gökçe, Özer Küpeli. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2019, s. 423-432.

Türkyılmaz, Selçuk. “Türkçe Temelli Bir Eğitime Geçiş Sürecinde Birgivi Risaleleri.” *Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*. ed. Turan Gökçe, Özer Küpeli. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2019, s. 415-422.

Ünan, Fahri. “Dinde Tasfiyecilik yahut Osmanlı Sûfliliğine Sünnî Muhalefet: Birgivi Mehmed Efendi.” *Ankara: Türk Yurdu Yayınları* 5/36 (1990), s. 33-42. https://isamveri.org/pdfdrgr/D00387/1990_36/1990_36_UNANF.pdf

Ünverdi, Mustafa - İlbaşı, Şeyma. “Osmanlı Kelam Geleneğinde İbn Kemal ve Mehmed Birgivi.” *Batman Akademi Dergisi* 5/1 (Haziran 2021), s. 43-72. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1664243>

Ünverdi, Mustafa - İlbaşı, Şeyma. “Osmanlı Kelam Geleneğinde İbn Kemal ve Mehmed Birgivi.” *Batman Akademi Dergisi* 5/1 (Haziran 2021), s. 43-72. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1664243>

Yılmaz, Osman. “Bir Nahiv Eseriyle Kişilik İnşasının İmkânı: el-‘Avâmil Örneği” *İnsan ve Toplum* 4/8 (2014), s. 87-108. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2453578>

Tablo 4: Makalelerin Konularına Göre Dağılımı

Sıra	Ana Konu	Sayı	Oran (%)
1	Tasavvuf, Ahlak ve Bid’at Tenkidi	15	25.0%
2	Kelam ve İtikad	12	20.0%
3	Biyografi ve Sosyal Hayat	12	20.0%
4	Arap Dili, Nahiv ve Sarf	10	16.7%
5	Fıkıh, Hukuk ve Siyaset	8	13.3%
6	Hadis ve Usûl	3	5.0%
Toplam	60	100.0%	

Dergi makaleleri yoğunlukla, %25,0 oranıyla Tasavvuf, Ahlak ve Bid’at Tenkidi ve %20,0 oranı ile Kelam ve İtikad konularıdır. Kelam ve İtikad yoğunluğu, Birgivi’nin Selefilik/Mâtürîdilik tartışmaları ve itikadi görüşleri üzerine yapılan eleştirel tartışmaların güncel literatürde önemli yer tuttuğunu göstermektedir. Makalelerin konu odaklı dağılımını gösteren veriler, Birgivi literatürünün akademik dergilerdeki yansımaları ve araştırmacıların önceliklerini ortaya koymaktadır. Dikkat çekici diğer husus, Arap Dili ve Nahiv çalışmalarının %16,7 gibi bir orana sahip olmasıdır. Bu durum, Birgivi’nin dil bilimindeki otoritesinin medrese müfredatında mahfuz kalmadığını, çağdaş dil araştırmalarda da

bir inceleme konusu olarak kabul gördüğünü ispat etmektedir. Hadis ve Usûl sahasının %5 seviyesinde kalması, literatürün bu veçhesinin yeni çalışmalara muhtaç olduğunu ve araştırmalar için bakir bir saha teşkil ettiğini göstermektedir. Tablodaki bu konu çeşitliliği, Birgivi çalışmalarının disiplinler arası bir derinlik kazandığını ve İslam ilimlerinin pek çok şubesinde referans değerini muhafaza ettiğini sergilemektedir. Müelliflerin çalışma yoğunluğu, Birgivi'nin çok yönlü ilmî kişiliğinin farklı disiplinler üzerinden nasıl ihata edildiğinin de bir göstergesidir.

VII. Birgivi Hakkında Yazılan Ansiklopedi Maddeleri

Sariyannis, Marinos. "Birgivi, Mehmed Efendi." *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*. Springer. Erişim 15 Kasım 2025. <https://www.isnadsistemi.org/guide/isnad2/isnad-dipnotlu/11-ansiklopedi/11-1-ansiklopedi-matbu/>

"Birgivi, Takiyuddin Mehmet." *Oxford Reference. The Biographical Encyclopaedia of Islamic Philosophy* ed. Leaman, Oliver. Erişim 15 Kasım 2025. <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199754731.001.0001/acref-9780199754731-e-83>

Yüksel, Emrullah. "Birgivi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Kasım 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/birgivi>

Arslan, Ahmet Turan. "Vasiyetnâme." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21 Kasım 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vasiyetname-birgivi>

Brill. "Birgivi." *Encyclopaedia of Islam (EI2–EI3)*. Erişim 15 Kasım 2025. <https://brill.com/display/book/97890004431843/BP000010.xml>

"Birgivi." *İslam Âlimleri Ansiklopedisi*. Türkiye Gazetesi Yayınları Erişim 21 Kasım 2025. <https://www.ehlisunnetbuyukleri.com/İslam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/BIRGIVI/3255>

Koçu, Reşad Ekrem. "Şakir Efendi (Birgivi)." *İstanbul Ansiklopedisi*. Erişim 21 Kasım 2025. <https://istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/17287>

Yüksel, Emrullah. "Birgivi." *KÜRE Ansiklopedi*. Erişim 21 Kasım 2025. <https://kureansiklopedi.com/tr/detay/birgivi>

Arslan, Turan Ahmet. "Birgivi Mehmed Efendi." *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim 21 Kasım 2025. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/birgivi-mehmed-efendi>

Çakır, Mesut. "Birgivi". *İslam Düşünce Atlası*. Erişim 3 Aralık 2025. <https://islamdusunceatlası.org/birgivi/310>

Tablo 5: Birgivi Hakkında Yazılan Ansiklopedi Maddeleri

Madde Başlığı	Ansiklopedi / Yayıncı Kuruluş	Yıl	Cilt / Sayfa	Yazar
Birgivi, Mehmed Efendi	Encyclopedia of Renaissance Philosophy (Springer)	2022	-	Marinos Sariyannis
Birgivi, Takiyuddin Mehmet	The Biographical Encyclopaedia of Islamic Philosophy	2006	s. 101-104	Oliver Leaman (Ed.)
Birgivi	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)	1992	C. 6, s. 191-194	Emrullah Yüksel
Vasiyetnâme	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)	2012	C. 42, s. 553-554	Ahmet T. Arslan
Birgivi	Encyclopaedia of Islam (EI2–EI3) (Brill)	1960 / 2013	C. 1, s. 1235	Kasim K./N. Shah
Birgivi	İslâm Âlimleri Ansiklopedisi	1984	C. 14, s. 45-58	Heyet
Şakir Efendi (Birgivi)	İstanbul Ansiklopedisi	1961	C. 5, s. 2707	Reşad Ekrem Koçu
Birgivi	KÜRE Ansiklopedi	2017	-	Emrullah Yüksel
Birgivi Mehmed Efendi	Türk Maarif Ansiklopedisi	2023	C. 1, s. 248-251	Ahmet T. Arslan
Birgivi	İslam Düşünce Atlası	2017	Online / 2. Ed.	Mesut Çakır

Tablo, Birgivi mirasının ansiklopedik mecralardaki yansımaları göstermektedir. Tablo, müellifin ilmî otoritesinin nasıl bir kurumsal tescile mazhar olduğunu ortaya koymaktadır. Ansiklopedi maddeleri, âlimin düşünce tarihindeki yerinin ve klasik vasfının somut delilleridir. Birgivi'nin muteber kaynaklarda; Springer, Brill ve Oxford gibi uluslararası akademik mahfuzatta müstakil başlıklarla yer alması, fikirlerinin evrensel inceleme konusu haline geldiğini teyit etmektedir. Tablo tetkik edildiğinde, 1960'lı yıllardan günümüze uzanan süreçte, “*Vasiyetname*” gibi eser odaklı veya “İslam Düşünce Atlası” gibi zihniyet merkezli maddelere doğru bir genişleme olduğu müşahade edilmektedir. Son yıllarda (2017-2023) artan madde

yoğunluğu, Birgivi'nin klasik dönemden tevarüs eden mesajının, çağdaş “bilgi toplumu” standartlarında yeniden haritalandırıldığını göstermektedir.

Tablo 6: Birgivi Hakkındaki Akademik Çalışmaların Türlerine Göre Dağılımı

Yayın Türü	Sayı (n)	Oran (%)
Bildiri	139	50.0%
Makale	60	21.6%
Tez (Doktora/YL)	43	15.5%
Kitap	26	9.4%
Ansiklopedi Maddesi	10	3.6%
Toplam	278	100.0%

Tabloya göre literatürün %50,0 ile bildirilerde yoğunlaştığı görülmektedir. İkinci sırada %21,6 ile Makaleler ve üçüncü sırada %15,5 ile Tez Çalışmaları yer almaktadır. Bu döküm, Birgivi literatüründeki akademik üretimin güncel ve kısa süreli bilimsel etkinlikler aracılığıyla sağlandığını, bu durumun da alanın hızlı ve dağınık gelişimine işaret ettiğini göstermektedir.

Tablo 7: Birgivi Literatürünün Yıllık Ağırlığı ve Yayın Türü Karşılaştırması

Yıl Aralığı	Tez (43)	Bildiri	Makale	Kitap - Ansiklopedi	Toplam
1950-1999	10	17	5	18	50
2000-2009	8	15	6	10	39
2010-2019	24	20	25	6	75
2020-2029	1	87	24	2	114
Toplam	43	139	60	36	278

Bu tablo, Sempozyum Bildirisi, Makale ve Tezler arasındaki karşılaştırmalı gelişimi gösterir. 2020-2029 dönemindeki 114 çalışmanın 87'si Sempozyum Bildirisi olması, akademik gelişimin patlamanın itici gücünün büyük ölçüde bu etkinlikler olduğunu ve literatürün yoğun dönemini oluşturduğunun da göstergesidir. Bu durum, Birgivi'ye olan akademik ilginin, son beş yılda önceki dönemleri geride bırakacak şekilde ivme kazandığını kanıtlayan veridir. Tez üretiminin bu dönemde 1 adet kalması, nicel artışın kurumsal ve sistematik derinleşmeden çok, kısa süreli etkinliklerle sağlandığını gösteren bir bulgudur.

Tablo 8: Birgivi Literatüründe yer alan Yazarlar

Sıra	Yazar Adı ve Soyadı	Çalışma Sayısı (10-2)
1	Ahmet Turan Arslan	8
2	Huriye Martı	7
3	Mehmet Özkan	6
4	Emrullah Yüksel	4
5	Halis Demir	3
6	Mehmet Cüneyt Gökçe	3
7	Osman Cengiz	3
8	Recep Önal	3
9	Mesut Çakır	3
10	Salim Sancaklı	2

Tabloya göre, Ahmet Turan Arslan'ın 8 çalışma ile literatürün inşasında merkezi bir rol üstlendiği, onu Huriye Martı ve Mehmet Özkan gibi isimlerin yakından takip ettiği müşahade edilmektedir. Bu isimlerin birden fazla çalışmayla sahada mevcudiyet göstermeleri, Birgivi mirasının arızî merakların konusu olmadığını, belirli isimler nezdinde birer ihtisas alanına dönüştüğünü teyit etmektedir. Dil ve belagat cihetinden ahlaki ve fikhî perspektiflere uzanan telif yükü, tabloda yer alan isimlerin her birinin literatürün birer rüknü haline geldiğini ispat etmektedir. 10-2 baremindeki bu dağılım, sahanın kıdemli akademisyenlerin rehberliğinde olgunlaştığını ve yeni kuşak araştırmacıların katkılarıyla dinamizmini koruduğunu göstermektedir. Şahsi gayretlerin bu denli somutlaştığı müellif dökümü; Birgivi çalışmalarının parçalı birer veri yığını olmaktan sıyrılarak, birikimli bir müktesebata ve şahsiyetli bir literatür geleneğine tahvil edildiğinin en bariz nişanesidir.

Tablo 9: Araştırmacıların Cinsiyet Dağılımı ve Çalışma Eğilimleri

Araştırmacı	Sayı	Alanlar	Temsil oranı (%)
Erkek Araştırmacılar	104	Dil Bilimi, Kelam, Siyaset, Hadis Usulü	%74,8
Kadın Araştırmacılar	35	Ahlak, Eğitim, Tasavvuf, Aile Hayatı	%25,2
Toplam	139	Disiplinler arası Dağılım	%100

Bu tabloya göre, Birgivi literatürüne katkı sağlayan araştırmacıların demografik dökümü, bu ilmî sahanın disiplinler ve beşerî kaynak bakımından da geçirdiği dönüşümü sergilemektedir. Toplam müellif sayısının dörtte üçünü teşkil eden erkek araştırmacıların; İmam Birgivi'nin nahiv, kalam, hukuk ve siyaset ilimlerine teksif oldukları müşahede edilmektedir. Bu durum, akademik geleneğin tarihi süreçteki cinsiyet dağılımı ve alan seçimi temayülleriyle muvazâ seyr izlemektedir. Kadın araştırmacıların literatürdeki %25,2'lik mevcudiyeti, literatürün “duyuşsal ve pratik” boyutunun inşasında kritik rol oynamaktadır. Bu ilmî mesai; Birgivi'nin ahlak, terbiye, sosyal hayat ve aile yapısına dair fikirlerinin modern akademik dile tahvil edilmesinde belirleyici olmuştur. Kadın akademisyenlerin eğitim ve tasavvuf odaklı çalışmaları, Birgivi mirasının toplumsal ıslah felsefesinin güncel izdüşümlerini literatüre kazandırmıştır. Araştırmacı profilindeki bu ikili yapı, Birgivi külliyyatının teknik-usulî ve ahlakî-amelî yönlerinin bütünlük içerisinde ihata edilmesine imkân tanıyan akademik zenginlik teşkil etmektedir.

Tablo 10: İmam Birgivi'nin Medrese Müfredatında Okutulan Temel Eserleri

Eser Adı	İlim Dalı	Müfredattaki Yeri
İzhârü'l-Esrâr	Arap Dili (Nahiv)	Nahiv ilminin orta seviyesini temsil eden metindir.
Avâmil	Arap Dili (Nahiv)	Gramer kaidelerini öğreten başlangıç seviyesi eseridir.
Kifâye	Arap Dili (Nahiv)	İzhâr'ın daha muhtasar ve şümullü bir muadili olarak takip edilmiştir.
Emsile-i Fadliyye	Arap Dili (Sarf)	Sarf ilminin kaidelerini sistematize eden risaledir.
Vasiyetnâme	Ahlak ve İtikad	Medrese talebelerinin ve halkın iman ve ahlak terbiyesi için okutulmuştur.
Tarîkat-ı Muhammadiyye	Tasavvuf ve Ahlak	Üst düzey medrese talebeleri ve müderrisler için başvuru kaynağı olmuştur.

Bu tabloya göre Birgivi'nin medrese müfredatındaki mevcudiyeti⁷, bir müellifin başarısı ve Osmanlı ilmî zihniyetinin “dil” ve “ahlak” tasavvurunun bir

7 Şükran Fazlıoğlu, “Ta’lîm ile İrşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın medrese ders müfredatı,” *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2005, sy. 18, s. 115-73; Mustafa Şanal, “Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış,” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 1, sy. 14, s. 149-168; Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. 17, sy.

tezahürüdür. *Avâmil* ve *İzhâr* gibi eserlerin nahiv ilminin tahsilinde “olmazsa olmaz” birer rûkûn haline gelmesi, Birgivî’nin pedagojik dehasını ve ifade netliğini ispat etmektedir. Bu eserler, Osmanlı coğrafyasının en ücra köşelerindeki medreselerden payitahtın en yüksek ilmî mahfillerine kadar talim edilerek, ortak ilmî dilin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Müellifin dil bilimindeki bu tartışmasız otoritesinin yanı sıra, *Vasiyetnâme* ve *Tarîkat-ı Muhammediyye* gibi eserleriyle talebinin şahsiyet inşasına doğrudan müdahil olması, Osmanlı eğitim sisteminin “âlim” ile “arif” kimliğini mezceden yapısını yansıtmaktadır. Birgivî, medrese talebesine kelimenin irabını değil, nefsin ve toplumun ıslahını da eşzamanlı olarak öğretmiştir. Birgivî’nin müfredattaki bu sarsılmaz mevkii, fikirlerinin kütüphane raflarında mahfuz kalmadığını, Osmanlı entelektüel hayatının can damarlarından biri olan medrese sisteminin harcı haline geldiğini sergilemektedir.

Sonuç

Muhammed b. Pir Ali el-Birgivî (ö. 981/1523) hakkındaki ilmî çalışmaların seyrini ve genel portresini ortaya koymaya gayret eden bu literatür taraması, mirasının çok yönlü olduğunu ve canlı bir ilgi ile karşılaştığını göstermektedir. Birgivî’nin ‘*ahlak, fıkıh, tasavvuf ve nahiv*’ alanlarındaki fikirleri, Osmanlı ve çağdaş İslam düşüncesi için referans kabul edilmektedir. Islahatçı ve eğitimci Birgivî duruşu, onun bir fıkıh âlimi, aynı zamanda toplumun ilmî, ahlaki ve hukuki yapısına da yön vermeye çalışan bir âlim olduğunu göstermektedir.

Hakkında yapılan ilmî çalışmaların sayısında son kırk yılda ve 2000’li yıllardan itibaren belirgin artış olduğu gözlemlenmiştir. Tezlerde ve makalelerde fikir dünyasına yönelik ilginin arttığı anlaşılmaktadır.

Literatürün büyük bölümü tasavvufi tenkidlerini içeren *Tarîkat-ı Muhammediyye* ve *Vasiyetnâme* gibi eserler etrafında dönmektedir. Çünkü, bid‘at olarak gördüğü uygulamalara karşı tavrı alan, fıkıh ve Sünnet merkezli ıslah hareketinin imamı olarak konumlandırılmaktadır. Modern çalışmalarda bu duruşu, Selefilik veya Vehhâbilik gibi güncel bazı akımlarla ilişkilendirilerek tartışılmaktadır. *Avâmil-i Birgivî* ve *İzhâr’ul-Esrâr* gibi nahiv eserlerine yönelik çalışmaların, ıslahatçı yönüne kıyasla daha az ilgi görmesi dikkat çekicidir. Bu eserler, Osmanlı medrese eğitiminin müfredatının temel direkleri olmuş ve ilmî geleneğin inşasında belirleyici bir rol üstlenmiştir.

1, s. 25-46; Efe Yeşildurak, “Nizâmiye Medreseleri: Müfredat ve Öğretim Metotları,” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2022, c. 4, sy. 8, s. 499-512; SDAM (Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi), *Türkiye’de Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: SDAM Yayınları, 2016, s. 15; Abdullah Taha İmamoğlu, “Meddah Medresesi Müfredatında Aklı İlimler,” *Üsküp’te Meddah Medresesi*, ed. Sevba Abdula – Abdullah Taha İmamoğlu, Üsküp: Fettah Efendi Eğitim ve Düşünce Derneği Yayınları, 2023, s. 10; Kamran Süleymanov, “Sahn-ı Semân Medreseleri ve Eğitim Sistemi” Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022, s. 45.

Birgivi'nin ilmi mirası üzerine gerçekleştirilen bu bibliyografik tahlil, bir âlimin düşünce dünyasının asırlar sonrasına uzanan akademik ve toplumsal akislerini ortaya koymaktadır. 1970'li yıllardan itibaren durağan bir seyir izleyen, 2010 sonrasında adeta bir sıçrama kaydeden lisansüstü tez çalışmaları, Birgivi külliyyatının İslam düşüncesi araştırmaları için kaynak teşkil ettiğini ispat etmektedir. Yüksek lisans tez düzeyindeki çalışmaların çokluğu, literatürün geniş tabana yayıldığını göstermekle birlikte; bu birikimin doktora seviyesindeki derinlikli, usul merkezli ve mukayeseli araştırmalara tahvil edilmesinin akademik zaruret olduğunu göstermektedir.

Bazı üniversitelerin öncülüğünde şekillenen ilmî mesai, Anadolu'nun farklı köşesindeki üniversitelere de sirayet ederek sahiplenildiğini göstermektedir. 139 bildiri ve 60 makalelik külliyyatın konu dağılımı ise, Birgivi'nin ahlakçı, dil âlimi, kelamcı, fakih olarak, siyasetten pedagojiye kadar geniş yelpazede bir zihniyetin kurucusu olarak yeniden keşfedildiğini göstermektedir. Uluslararası sempozyumlar, müellifin fikirlerinin küresel akademik platformlarda disiplinler arası derinlik kazandığını teyit etmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarı ile bu muazzam bibliyografik hacim; Birgivi'nin Osmanlı zihniyet dünyasını şekillendiren kurucu otoritesinin, güncel dinî ve ahlakî arayışlar için de hayati referans olduğunu kanıtlamaktadır. Birgivi çalışmalarının uluslararası ölçekte daha görünür kılınması ve müellifin dil mantığı ile hukuk felsefesi gibi alanlardaki birikiminin disiplinler arası tahlillerle zenginleştirilmesi, literatürü daha ileri seviyeye taşıyacaktır.

Birgivi Hakkında yapılan 8 doktora tezinin 6 adedi Türkçe, 1 adedi İngilizce, 1 adedi Arapça dilinde hazırlanmıştır. Bunlar Arap Dili, İslâm Düşüncesi, Kelam, Tasavvuf/Hukuk, Tarih/Siyaset, Hadis, Türk Dili, Kelam/Mezhepler ilmi alanlardır. İki yurt dışı üniversitelerde hazırlanmıştır. Bunlardan 5 adedi Hadis; 2 adedi Edebiyat; 3 adedi Arap Dili/Nahiv; 3 adedi Kelam; 1 Adedi İslam Hukuku alanında hazırlanmıştır. Birgivi hakkında akademik ilginin geniş bir tabana yayıldığı görülse de çalışmaların nitelik bakımından giriş niteliğindeki araştırmalarda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. 2010 yılından itibaren üretilen tez sayısı önceki kırk yılın toplamını geride bırakmıştır. Bu netice Birgivi mirasının modern dönem tartışmaları bağlamında yeniden keşfedildiğini kanıtlamaktadır. Kurumsal dağılımın ulusal ölçekte farklı üniversitelere dağılmış, konunun geniş bir akademik sahiplenme görülmüştür. Konu bakımından çalışmalar ağırlıklı fıkıh, nahiv ve hadis gibi alanlarda kümelenmiştir. Bu müellifin çok yönlü ilmî kişiliğinin akademik müfredatta karşılık bulduğunu göstermektedir. Sayı, Birgivi araştırmalarının sayı olarak bir doyuma ulaştığını, literatürün daha sistematik ve bütüncül perspektifle derinleşmesi için metodolojik projelere duyulan ihtiyacı işaret etmektedir.

Müstakil kitap formatında neşredilen Birgivi literatürünün dağılımı, akademik ve neşriyat dünyasındaki ilgi odaklarının belirli sahalarda temerküz ettiği müşahade edilmektedir. Yarıdan fazlasının *Vasiyetnâme* ve şerhleri üzerine yoğunlaşması, Birgivi mirasının halkın dinî ve ahlakî terbiyesinde canlı referans olma vasfını koruduğunu teyit etmektedir. Biyografik çalışmalar literatürdeki ikinci büyük hacmi oluşturmaktadır. Fıkhî yaklaşımlar, siyasi görüşler ve dil bilimi gibi uzmanlık gerektiren alanlardaki kitap hacmi sınırlı kalmıştır. Buna göre yayıncılık faaliyetleri Birgivi'nin ahlak rehberliği ve biyografik kimliği üzerine odaklanmış; pazardaki talep bu yönde şekillenmiştir. Buna göre literatürde, müellifin nahiv, metodoloji ve hukuk nazariyesine dair birikimini müstakil eserler düzeyinde ele alacak çalışmalara ihtiyaç, ilmi zaruret olarak karşımızda durmaktadır.

Bildirilerin çoğu (%30,2) tasavvuf, ahlak ve bid'at tenkidi gibi mevzulardadır. Bu, Birgivi'nin ıslahatçı ve irşad edici vasfıyla ele alınmasına yönelik ilginin akademik canlılığını muhafaza ettiğini göstermektedir. Yine müellifin fikirlerinin hâlâ reform aracı olarak okunmaya devam ettiğinin tezahürüdür.

Araştırmada, fıkıh, hukuk ve iktisat (%22,3) ile Arap dili ve nahiv (%19,4) gibi disiplinler bildirilerin %41,7'sini teşkil etmesi, literatürün derinlikli ve usul merkezli zemine intikal ettiğini göstermektedir. Bu çeşitlilik, Birgivi mirasının ahlakî nasihat mecmuası olarak ve sağlam hukuk ve dil mantığı üzerine bina edilmiş düşünce manzumesi olarak yeniden keşfini göstermektedir.

139 bildiriden müteşekkil ilmi külliyyatın büyük kısmının 2022 yılındaki uluslararası sempozyum çatısı altında temerküz etmiştir. Bu müellifin mahalli aidiyetiyle ve evrensel ilmi şahsiyetiyle akademik gündeme yerleştiğini göstermektedir. 1991 yılındaki ilk ulusal sempozyumdan, sonraki uluslararası organizasyonlara evrilen süreç, akademik ilginin sayı olarak artışla sınırlı kalmadığını ve nitelik olarak da küresel bir vizyona kavuştuğunu teyit etmektedir. İzmir ve Balıkesir merkezli sempozyumların toplam bildirilerdeki ağırlığı, Birgivi'nin neşet ettiği coğrafyanın ilmi mirasına sahip çıkma iradesini yansıtmaları bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

Birgivi literatürünün dergilerdeki yansımaları ve araştırmacıların öncelikleri de araştırma ile ortaya çıkmaktadır. 60 makale içerisinde Tasavvuf, Ahlak ve Bid'at Tenkidi sahasının %25'lik bir payla ilk sırada yer alması, Birgivi'nin ıslahatçı ve irşad edici kimliğinin akademik gündemdeki yerini koruduğunu teyit etmektedir. Kalam ve İtikad ile Biyografi sahaslarının her birinin %20'lik bir oranla temsil edilmesi, müellifin ilmi şahsiyetine ve inanç dünyasına dair tartışmalara duyulan ilginin dengeli seyir izlediğini göstermektedir. Arap Dili ve Nahiv çalışmaları %16,7 oranına sahip olmuştur. Bu, Birgivi'nin dil bilimindeki otoritesinin medrese müfredatında mahfuz kalmadığını, dil araştırmalarda da incelendiğini ispat etmektedir. Hadis ve Usûl sahasının %5 seviyesinde kalması, literatürün bu veçhesinin yeni çalışmalara açık olduğunu ve araştırmalar için bakir bir saha teşkil ettiğini göstermektedir. Çeşitlilik, Birgivi çalışmalarının disiplinler arası

derinlik kazandığını ve İslam ilimlerinin şubelerinde referans değerini muhafaza ettiğini sergilemektedir.

Birgivi mirasının ansiklopedik mecralardaki yansıması, müellifin ilmî otoritesinin kurumsal tescile mazhar olduğunu ortaya koymaktadır. Birgivi'nin DİA ve uluslararası akademik mahfuzatta müstakil başlıklarla yer alması, fikirlerinin evrensel inceleme konusu haline geldiğini teyit etmektedir.

Birgivi literatürüne katkı sağlayan müelliflerin dağılımı, sahadaki uzmanlaşma düzeyini ve ilmî mesainin şahsi gayretlerle kurumsallaştığını ortaya koymaktadır. Burada Ahmet Turan Arslan, Huriye Martı ve Mehmet Özkan gibi isimler öne çıkmaktadır. Arkasından birden fazla isimlerin sahada mevcudiyet göstermeleri, Birgivi mirasının ihtisas alanına dönüştüğünü teyit etmektedir.

Müelliflerin çalışma yoğunluğu, Birgivi'nin çok yönlü ilmî kişiliğinin farklı disiplinler üzerinden ihata edildiğinin de göstergesidir.

Birgivi literatürüne katkı sağlayan müellif sayısının dörtte üçünü teşkil eden erkek araştırmacıların; İmam Birgivi'nin nahiv, kelam, hukuk ve siyaset gibi "klasik ve teknik" veçhelerine teksif oldukları müşahade edilmektedir. Kadın araştırmacıların literatürdeki %25,2'lik mevcudiyeti, literatürün duygu ve pratik boyutu inşasında kritik rol oynamaktadır. Hanımların bu ilmi mesaisi; Birgivi'nin ahlak, terbiye, sosyal hayat ve aile yapısına dair fikirlerinin akademik dile tahvil edilmesinde belirleyici dir. Söz konusu akademisyenlerin eğitim ve tasavvuf merkezli çalışmaları, Birgivi mirasının toplumsal ıslah felsefesinin izdüşümlerini literatüre kazandırmıştır.

İmam Birgivi'nin medrese müfredatındaki varlığı, Osmanlı ilmî zihniyetinin dil ve ahlak tasavvurunun tezahürüdür. *Avâmil* ve *İzhâr* eserlerin nahiv ilminin tahsilinde birer rükün haline gelmesi, Birgivi'nin pedagojik dehasını ve ifade netliğini ispat etmektedir. Bu eserler, Osmanlı coğrafyasında medreselerden payitahtın en yüksek ilmî mahfillerine kadar talim edilerek, ortak ilmî dilin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Müellifin, *Vasiyetnâme* ve *Tarikat-ı Muhammadiyye* gibi eserleriyle talebenin şahsiyet inşasına müdahil olması, Osmanlı eğitim sisteminin âlim ile arif kimliğini mecz eden yapısını yansıtmaktadır. Birgivi, medrese talebesine kelimenin i'rabını ve nefsin ve toplumun ıslahını eşzamanlı öğretmiştir. Birgivi'nin bu mevkii, fikirlerinin Osmanlı entelektüel hayatının can damarlarından olan medrese sisteminin harcı haline geldiğini göstermektedir.

Bütün bu araştırma ve gayretin neticesinde bizim tespit ettiğimiz ve araştırmacıları bekleyen yazma eserler ise şunlardır:

Âdâbü'l-Bahs ve'l-Münâzara. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03043-006.

el-Avâmilü'l-Cedid. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 08166-003.

el-Emsiletü'l-Fazliyye. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Erzincan, 00096-002.

el-Hadisü'l-Erbaun. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm, 03406-001.

el-İrşâd. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lali, 03706-030.

el-Kavlü'l-Vasît Beyne'l-İfrât ve't-Tefrît. Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 824/4.

es-Seyfü's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vak-fî'l-Menkûl ve'd-Derâhim. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 00466-003.

Hâşiye ala İzâhi'l-İslâh. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Dügümlü Baba, 00446-001.

İstılâhatu'l-Hadis Metn-i Usul-i Hadis li'l-Birgivi. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli, 00464.

İkâzu'n-Nâ'imîn ve İfhâmü'l-Kâsırîn. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 01031-005.

İm'ânü'l-Enzâr. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Ömer Faruk Aköz, 00393-001.

İmtihânü'l-Ezkiyâ. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Salim Cimilli, 00060.

Keşfü'l-İnâye fî Şerhi'l-Kifâye. Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY00007011/4.

Kifâyetü'l-Mübtedî. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03704-002.

Kitabü'l-Eymani Ve'l-İstihsan. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm, 03984.

Mu'addilu's-Salât. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 08204.

Ravzatü'l-Cennât fî Usûli'l-İtikâd. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ömer Faruk Aköz, 01017.

Sihâh-ı Acemiyye. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03572.

Ta'likât ale'l-İnâye Şerhi'l-Hidâye. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 00806.

Tefsîru'l-Birgivi. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 00176.

Tercüme-i İnkâzü'l-Hâlikîn. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 02785-029.

Zuhrü'l-Mülûk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 00672-007.

Şerhu Ferâizi'l-Birgivi. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 00601,

Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erba'in. Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 3628.

Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B6612/3.

Risâle fî Ademi Cevâzi Kırâeti'l-Kur'ân bi'l-Ücre. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03706-037.

Risâle fî Tafdîli'l-Ganiyyi's-Şâkir ale'l-Fakîri's-Sâbir. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 00985-008

Risâle fî Vakfî'l-Menkûl. Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Basma, BB00006267/8.

Risâle-i Fetâvâ. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 00870-024.

Risale-i Mesail-i Fıkhiyye ale's-Sefer, et-Ticaret vs. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmet Taviloğlu, 00199.

Risâletü'l-Ferâ'iz. Ankara: Milli Kütüphane, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 18 Hk 559/3.

Risâletü'l-Îmân. Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY00004392/5.

Kaynakça

“Akademik yazım: Literatür taraması nedir?” <https://www.lib.sfu.ca/about/branches-depts/slc/>

Arslan, Ahmet Turan. “Birgivi Mehmed Efendi.” *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim 23 Kasım 2025. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/birgivi-mehmed-efendi>

Arslan, Ahmet Turan. “Vasiyetname.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 42, s. 556-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çakır, Mesut. “Birgivi.” *İslam Düşünce Atlası*. Erişim 23 Kasım 2025. <https://islamdusunceatlası.org/birgivi/310;writing/assignments/lit-review>. Erişim 12.01.2026;

Demir, Halis. “Birgivi’nin ‘Risale-i Birgivi’ Adlı Eseri Üzerine İncelemeler.” *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, 2017, c. 3, sy. 2, s. 197-259.

Diyanet İşleri Başkanlığı. *Diyanet Akademisi Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi Eğitim ve Öğretim Programı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023. [https://diyanetakademi.diyanet.gov.tr/Documents/Y%C3%BCKsek%20%C4%B0htisas%20E%C4%9Fitim%20Program%C4%B1%20-%202023%20\(YEN%C4%B0\).pdf](https://diyanetakademi.diyanet.gov.tr/Documents/Y%C3%BCKsek%20%C4%B0htisas%20E%C4%9Fitim%20Program%C4%B1%20-%202023%20(YEN%C4%B0).pdf) (Erişim 15.01.2026).

Fazlıoğlu, Şükran. “Ta’lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı.” *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2005, c. 10, sy. 18, s. 115-173.

Hızlı, Mefail. “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. 17, sy. 1, s. 25-46.

- İFAM (İlmi ve Fikri Araştırmalar Merkezi). “*Kadim Usul Hakkında*”. Erişim 15 Ocak 2026. <https://www.ifam.org.tr/kadim-usul-hakkinda/2481-2/>.
- İLAM (İlmi Araştırmalar Merkezi). “*İLAM Akademi İslami İlimler Programı*”. Erişim 15 Ocak 2026. <https://ilam.org.tr/ilam-akademi-islami-ilimler-programi.html>.
- İmamoglu, Abdullah Taha. “Meddah Medresesi Müfredatında Aklî İlimler.” *Üsküp'te Meddah Medresesi*. ed. Sevba Abdula – Abdullah Taha İmamoglu. Üsküp: Fettah Efendi Eğitim ve Düşünce Derneği (IDEFE) Yayınları, 2023.
- Köroğlu, Aytekin Serdar. “Literatür Taraması Üzerine Notlar ve Bir Tarama Tekniği.” *GİDB Dergi*, 2015, sy. 1, s. 61-67.
- SDAM (Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi). *Türkiye’de Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: SDAM Yayınları, Eylül 2016.
- Süleymanov, Kamran. “Sahn-ı Semân Medreseleri ve Eğitim Sistemi.” Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Şanal, Mustafa. “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış.” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2003, c. 1, sy. 14, s. 149-168.
- Yeşildurak, Efe. “Nizâmiye Medreseleri: Müfredat ve Öğretim Metotları.” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2022, c. 4, sy. 8, s. 499-512.
- Yıldız, Ayşe. “Bir Araştırma Metodolojisi Olarak Sistematik Literatür Taramasına Genel Bakış.” *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022, c. 22, Özel Sayı 2, s. 367-386
- Yüksel, Emrullah. “Birgivi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, s. 191-192, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.